

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

19. YÜZYILIN İLK YARISINDA ÇARLIK RUSYASI'NIN
AZERBAYCAN'DA UYGULADIĞI İDARİ REFORMLAR

Taleh SADIGOV
1230204185

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Hayri ÇAPRAZ

ISPARTA 2016

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Tez Savunma Sınav Tutanağı 2

Öğrencinin Adı Soyadı	Taleh SADIGOV	
Anabilim Dalı	Tarih	
Tez Başlığı	Azerbaycan'da Çarlık Rusyası İdaresi	
Yeni Tez Başlığı ¹ (Eğer değişmesi önerildi ise)	19. yüzyıl ilk yarısında Çarlık Rusyasının Azerbaycan'da uyguladığı idari Reformlar	
<p>Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği hükümleri uyarınca yapılan Yüksek Lisans Tez Savunma Sınavında Jürimiz 19/12/2016 tarihinde toplanmış ve yukarıda adı geçen öğrencinin Yüksek Lisans tezi için;</p> <p>☒ OY BİRLİĞİ ☐ OY ÇOKLUĞU²</p> <p>ile aşağıdaki kararı almıştır.</p> <p>☒ Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarılı bulunmuş ve tez KABUL edilmiştir. ☐ Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarısız bulunmuş ve tezinin REDDİLMESİ³ kararlaştırılmıştır.</p>		
TEZ SINAV JÜRİSİ	Adı Soyadı/Üniversitesi	İmza
Danışman	Doç.Dr. Hayri ÇAPRAZ / S. Demirel Üniv.	
Jüri Üyesi	Yrd.Doç.Dr. Mustafa ÖZTÜRK / Akdeniz Üniv.	
Jüri Üyesi	Yrd.Doç.Dr. Murat Kılıç / S. Demirel Üniv.	
Jüri Üyesi		
Jüri Üyesi		

¹ Tez başlığının DEĞİŞTİRİLMESİ ÖNERİLDİ ise yeni tez başlığı ilgili alana yazılacaktır. Değişme yoksa çizgi (-) konacaktır.

² OY ÇOKLUĞU ile alınan karar için muhalefet gerekçesi raporu eklenmelidir.

³ Tezi REDDEDİLEN öğrenciler için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır. Tezi reddedilen öğrencinin enstitü ile ilişkisi kesilir.

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum "19. Yüzyılın İlk Yarısında Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da Uyguladığı İdari Reformlar" adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya'da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

Taleh SADIGOV
23.12.2016

ÖN SÖZ

Milletlerin, toplumların, grupların, bireylerin geçmişi incelenerek, içinde buldukları durum daha kolay anlaşılabilir. Geçmişin ele alınması Tarihe gitmek demektir. Bu durum da Tarih ilminin araştırma metodolojisine sadık kalınmasını gerektirmektedir. Her bilimde olduğu gibi, Tarih biliminde de araştırmalar sınırlandırılarak belli bir sürede bitirilmekte ve sonuca ulaşılmaktadır. Nitekim Tarih ilminde bir toplumun, grubun, kişinin geçmişinin araştırılması ekonomik, siyasi, idari, kültürel ve benzeri gibi genel başlıklar veya daha ayrıntılı olabilecek özel başlıklarla incelenmektedir. Elbette her konu kendi içinde daha alt inceleme konularına ayrılabilir. Bu çalışmada ise, 19. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan bölgesinde Rusya'nın uyguladığı idare anlayışının ortaya konulması hedeflenerek, konu ve kronoloji sınırlandırılması yapılmıştır.

Bir yere başka bir yerden gelen ve orada daha iyisini yapacağım iddiasında bulunan bir devletin neler yaptığının görülmesi açısından 19. yüzyılda Azerbaycan bölgesi iyi bir örnektir. Bu çalışma ilk aklıma geldiğinde, Azerbaycan'ın 18. yüzyıldaki idari durumu neydi, Rusya nasıl bir idare kurdu şeklindeki genel sorunun cevabını bulmayı hedefledim. Bilindiği gibi, Azerbaycan bölgesi 19. yüzyılın başından itibaren kültür dünyası daha farklı bir devlet olan Çarlık Rusyası'nın işgali altına girdi ve ara ara bağımsızlıklar olsa da yaklaşık 180 yıl Petersburg-Moskova merkezli Rus idare düzeninin etki alanında bulundu. Bu 180 yılın başlangıç bölümünü oluşturan 19. yüzyılın ilk yarısında yapılanlardı. Bu düşünceyle, böyle bir çalışma konusunu seçtim. Dolayısıyla araştırmaya olan ilgim, ara vermeme rağmen, hiç azalmadı.

Çalışmada Azerbaycan Devlet Tarih Arşivinde bulunan belgeler, Azerbaycan Milli Kütüphanesinde bulunan akademik çalışmalar başlıca kaynak ve telif eserler oldular.

Çalışma sırasında maddi ve manevi anlamda desteğini hiç esirgemeyen kıymetli babama ve hiç şüphesiz aileme çok teşekkür ediyorum. Türkiye'ye geliş gidişlerimde sağladıkları maddi, manevi destek ve sabır için kendilerine minnettarım. Tez çalışmasının araştırılması ve yazımında bazen aylarca ara vermek zorunda kaldım. Bu durumu sabır anlayış ve hoşgörü ile karşılayan, her defasında yeniden başlayıp düzeltmeler yapan, tez

çalışmam sırasında kıymetli bilgi, birikim ve tecrübeleriyle bana yol gösterici ve destek olup Rusça belgelerin okunmasında yardımcı olan ve tezin yönteminin oluşmasına katkı yapan çok değerli danışman hocam Doç.Dr. Hayri ÇAPRAZ'a teşekkür ederim. Ayrıca çalışmanın içeriğindeki eksiklikler ve yanlışlıkların giderilmesine bilimsel temeller ışığında önemli tavsiye ve katkılarıyla yardımcı olan sayın jüri üyesi hocalarım Yrd.Doç.Dr. Mustafa ÖZTÜRK ve Yrd.Dç.Dr. Murat KILIÇ'a, tez içerisindeki yabancı kökenli kelimelerin Türkçeye uyarlanmasında kolaylaştırıcı öneri ve tavsiyelerle yardımlarını esirgemeyen sayın hocam Yrd.Doç.Dr. Kadir KASALAK'a teşekkürü borç bilirim. Arşive girişimde bürokratik işlemlerin araştırmacıyı yormaması ve kaynakların temin edilmesinde memurların yardımsever yaklaşımları beni oldukça memnun etti. Kendilerine buradan teşekkür etmek isterim. Bu çalışmanın Türkiye'deki ve Azerbaycan'daki Azerbaycan idari tarihi çalışmalarına katkı yapması en büyük temennimdir.

Taleh SADIGOV

İÇİNDEKİLER

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI	i
YEMİN METNİ SAYFASI	ii
ÖN SÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
GİRİŞ	- 1 -

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇARLIK RUSYASI ÖNCESİ AZERBAYCAN'DA İDARİ YAPI

1.1. Hanlıklarda Devlet Düzeni ve Yönetim.....	- 5 -
1.1. Yargı İdaresi	- 11 -

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN'IN ÇARLIK RUSYASI TARAFINDAN İŞGALİ

2.1. I. Rus-İran Savaşı ve Gülistan Antlaşması (12 Ekim 1813)	- 16 -
2.2. II. Rus-İran Savaşı ve Türkmençay Antlaşması (10 Şubat 1828).....	- 24 -

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN'DA ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİ İDARİ SİSTEM (1801-1844 DÖNEMİ)

3.1. Askeri Halk İdaresi	- 28 -
3.2. Güvenlik İdaresi	- 45 -
3.3. Yargı İdaresi	- 48 -
3.4. Rusya İdaresinde Beylerin Nüfuz-Mülk Durumunda Karşılaşılan Sorunlar.....	- 62 -
3.5. 1840 Yılı Reformları ve Askeri Halk İdaresi'nin Kaldırılması.....	- 79 -
SONUÇ.....	- 89 -
KAYNAKLAR	- 91 -
EKLER.....	- 99 -
ÖZ GEÇMİŞ.....	- 108 -

ÖZET

SADIGOV, Taleh, *19. Yüzyılın İlk Yarısında Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da Uyguladığı İdari Reformlar*, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2016.

“19. yüzyılın ilk yarısında Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da Uyguladığı İdari Reformlar” adlı bu çalışma, 19. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan bölgesindeki idari değişimi ortaya koymaktadır. Çalışmada, 1801 yılından 1849 yılına kadar Çarlık Hükümetinin Kuzey Azerbaycan bölgesinde bulunan hanlıklarda uyguladığı idari uygulamalara yer verildi. Bu amaçla, Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi, Azerbaycan'da ve Türkiye'de yazılan akademik telif eserlerden yararlanıldı. Bu bağlamda Çarlık Rusyası'nın bölgede kurduğu *askeri halk idaresi* kapsamlı bir şekilde değerlendirildi. Çalışmada, Rusya Hükümeti'nin Azerbaycan bölgesinde bir nevi devlet statüsünde olan hanlıkları, aşama aşama ortadan kaldırıp, imparatorluğun sıradan bir vilayeti haline getirdiği sonucuna ulaşıldı.

Anahtar Sözcükler: Çarlık Rusyası, Kafkasya, Azerbaycan, hanlıklar, idare.

ABSTRACT

This work “Administrative Reforms that Tsarist Russia practised in Azerbaijan in the Second Half of the 19th Century” puts forth the administrative change in Azerbaijan in the second half of the 19th century. The work has given place to the administrative reforms realised by the Tsarist Russia from 1801 to 1849 in the khanates in the Northern Azerbaijan. For this aim, Azerbaijan State History Archive and academic works published in Azerbaijan and Turkey have been used. In this context, *people’s military governance* that Tsarist Russia founded in the region has been assessed in detail. It has been concluded that Russian Government removed gradually the khanates in the Azerbaijan and made each an ordinary province of the empire.

Key words: Tsarist Russia, Caucasia, Azerbaijan, khanates, administration.

GİRİŞ

Azerbaycan, bulunduğu coğrafi konum nedeniyle tarih boyunca birçok devletin ve toplumun dikkat merkezinde olmuştur. Azerbaycan'ın coğrafi bütünlüğü, bu arazilerin tamamen Türkleştiği Selçuklular devrinden başlayarak; Azerbaycan Atabeyleri, Moğollar, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Nadir Şah devirlerine kadar korunmuştur. Fakat 19. yüzyıla gelindiğinde, hanlıklardan oluşan Azerbaycan bölgesindeki siyasi durumdan yararlanarak 1804-1812 ve 1826-1828 yılları arasında yapılan savaşlar ve bu savaşlar sonucu imzalanan Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) antlaşmalarıyla Azerbaycan bölgesi, Rusya ve İran arasında işgal edilerek, kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu parçalanma sonucu Kuzey Azerbaycan Rusya'ya, Güney Azerbaycan ise İran'a bağlanmıştır. Böylece, Azerbaycan'ın bundan sonraki tarihinde yeni siyasi coğrafi kavramlar meydana geldi: “Kuzey Azerbaycan” ve “Güney Azerbaycan”.¹

Rusya imparatorluğu 19.yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın kuzey bölgelerini ele geçirerek, Kafkasya'daki işgal alanını genişletmeye devam etti. İşgal sonrası, bölgede kalıcı hakimiyet kurabilmek ve daha güneye İran yönünde ilerleyebilmek için askeri birliklerin yardımı ile idareleri de değiştirdi. Rusya'nın güney yönünde, Osmanlı Devleti ve İran bölgesine ilerlemesinde Azerbaycan ve Gürcistan bölgeleri birbirini tamamlar şekildeydi. Dolayısıyla 1801 yılında Rusya'nın Kartli – Kaheti'yi (Doğu Gürcistan) ilhak etmesinden sonra, Azerbaycan bölgesinde bulunan hanlıkların da hakimiyet altına alınması gerekmektedir. Çünkü, Basra körfezi, Akdeniz gibi sıcak denizlere ulaşma politikasında bu ara bölgelerin imparatorluk sınırları içinde bulunması gerekmektedir. Bu bağlamda Rusya, Azerbaycan hanlıkları bölgesinde kendi iktidarını kurarak, özellikle İran yönünde ilerlemek için önemli bir aşamaya tamamlamış olacaktır. Bunların yanında, aynı dönemde İran coğrafyasında nüfuz kurmakta olan Büyük Britanya krallığı ile Asya coğrafyasındaki mücadelesinde imkanlarını güçlendirmiş olacaktır. Bilindiği üzere, 19.yüzyılda Çarlık Rusyası ve Büyük Britanya krallığı Asya coğrafyasında keskin bir mücadeleye girişmişlerdi.² İşte bu çerçevede Rusya'nın Azerbaycan bölgesi hanlıklarını

¹Yaqub Mahmudov, *Azərbaycan: Qısa Dövlətçilik Tarixi*, Təhsil Nəşriyyatı., Bakı 2005, s.34.

² Asya'da Büyük Britanya – Rusya rekabeti konusunda bakınız: Abdullah Saydam, “Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali, *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 5 (1990), s. 249; Hayri Çapraz, *Rusya Dış Ticaret Politikasında Güney Kafkasya (19.yüzyıl)*, Isparta 2012, s. 25-

işgali ve sonrasında kurduğu idari yapı, onun Asya politikası içindeki önemli adımlardan birini teşkil etmektedir.

Rusya'nın Azerbaycan hanlıklarını işgali onun Asya politikasına önemli bir ivme kazandırması yanında, bölge halkının siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel olmak üzere hayatını etkileyecek zorlu bir dönemin de başlamasına yol açmıştır. Bölgedeki mevcut idari yapıların en tepesindeki yöneticiler (hanlar) zorla değiştirildiği gibi, Rusya'nın yönetim anlayışı tepeden aşağıya doğru, halka da hissettirilecek şekilde aşama aşama genişletilmiştir. Bu tez çalışması, Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ın kuzeyini işgal ederek, bölgedeki geleneksel idari yapıları kendi denetiminde olacak şekilde nasıl değiştirdiğini ele almaktadır.

Çarlık Rusyası bu topraklarda ilk olarak yerel idari yapıları koruma politikası izledi. Daha sonra bölgede uygulanan "askeri halk idaresi" (komendant idare sistemi) yavaş yavaş ve istikrarlı bir biçimde hanlık rejimlerini tümüyle ortadan kaldırdı. Fakat çok geçmeden "askeri halk idaresi" başarısızlığa uğradı. Bunun üzerine Çarlık Rusyası 1840 yılında askeri idare usulünü ve eski hanlık idaresi kalıntılarını kaldırarak Kafkasya ötesinin vilayetlere, kazalara ve mahallelere ayırdığını duyurdu ve 1841 yılında bütün bölgelerde yeni sistem uygulanmaya başlandı. Ancak kısa süre sonra (1844) Çarlık Rusyası bu arazilerdeki konumunu sağlamlaştırmak amacıyla, kendisinin "parçala yut", müstemleke ve Ruslaştırma siyasetleri doğrultusunda bu yeni sistemi de değiştirerek bütün Kafkasya vilayetlerini tek bir askeri-sivil yönetim olan Naiplik (Namestniklik)³ sistemi altında birleştirdi. Daha sonraları bu sistem, adliye, tarım, maliye gibi alanlarda yapılan ufak tefek değişikliklere rağmen genel itibariyle SSCB'nin kuruluşuna kadar devam etti.

Çalışmada, Çarlık Rusyası'nın Kuzey Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra bu topraklarda uyguladığı idari reformları araştırmak amaçlanmıştır. Bu çerçevede: ilk olarak; 19.yüzyılın başında Çarlık Rusyası Azerbaycan bölgesini işgal etmeden önce bölgedeki idari yapı hakkında bilgi verildi; ikinci ana konu ise Rusya'nın Azerbaycan bölgesinin askeri işgali oldu. Tezin üçüncü ve en kapsamlı bölümünü ise, Rusya'nın Azerbaycan bölgesi hanlıklarını işgali sonrası kurduğu idare düzeni konusu oluşturdu. Rusya'nın kurduğu idare düzeni "askeri halk idaresi" (komendantlık) olarak ele alındı.

28; Mithat Aydın, "İngiliz – Rus Rekabeti ve Osmanlı Devleti'nin Asya Toprakları Sorunu (1877-1878)", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt 15, Sa: 38 (2008), s. 255.

³ Azerbaycan Türkçesinde Naiplik sistemi, Canişinlik olarak isimlendirilmektedir.

Bu başlık adı altında *komutan-yöneticinin* (komendantın) görev ve yetkileri, yargı idaresi, emniyet idaresi, bölgedeki beylerin idare ile ilişkileri, konularına değinildi. Tüm bu konuların aydınlatılmasında Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi belgeleri, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi ile yazılmış eserler kullanıldı.

Azerbaycan Devlet Tarih Arşivinin 130, 75, 91 gibi fonlarında konuyla ilgili çok sayıda belge bulunmaktadır. Bu belgelerde bölgede ortaya çıkan olaylar teker teker rapor edilmektedir. Belgeler incelendiği zaman Rus idare sisteminin işleyişi genel anlamda anlaşılmaktadır. Belgelerde rapor edilen olaylar Rus sömürge sisteminin yerli halkın durumunu kötü etkilediğini, ayrıca, sistemin işleyişinde aksaklıkların meydana geldiği görülmektedir. Bunların yanı sıra arşiv belgelerinde Rus subaylarının ve Rusya'ya sadık yerli beylerin yetkilerini kendi çıkarları doğrultusunda istedikleri gibi kullandıkları bilgileri de yer bulmaktadır. Kısacası konuyla ilgili ve genel olarak Rus idaresi ile ilgili arşiv belgelerinde yeteri kadar bilgi olduğu görülüyor.

Konu araştırması yapılırken Arşiv belgelerinin yanı sıra çok sayıda bilimsel eserlerin de konuya katkısı büyük olmuştur. Özellikle Azerbaycan Türkçesinde yazılmış olan eserler konunun aydınlanması için önem arz etmektedir. Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da uyguladığı idari reformların tamamını ele alacak kapsamlı bir çalışmanın olamamasının yanı sıra genel olarak Azerbaycan tarihinden bahseden ve dönemle ilgili belli bir konuyu ele alan kitaplarda teşkilat tarihine ait bilgiler bulunmaktadır. Örneğin Süleyman Eliyarlı'nın "Azerbaycan Tarihi (Uzak Keçmişden 1870-ci illere geder)" eserinde 19. yüzyıldan bahsedilirken konuyla ilgili olarak geniş bilgiler yer almaktadır. Kitapta verilen Çarlık Rusyası'nın idaresiyle ilgili kısa ve öz bilgiler konunun anlaşılması için oldukça önemlidir.

Bir başka önemli eser olan Azerbaycan Milli Bilim Akademisinin (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA)) VII ciltlik "Azerbaycan Tarihi" kitabının IV. (XIX. yüzyıl) cildinde de konuya ilişkin genel bilgiler yer almaktadır. Bu eser konu çalışmasında baş vurulan başlıca müracaat çalışmalarından biri olmuştur. Kitapta (IV. Cilt) araştırma konusunda bahsedilen Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgali, yerli halkın tutumu, işgal sonrası Çarlık Rusyası'nın uyguladığı sömürge siyaseti, halkın durumu gibi konular hakkında genel bilgiler yer almaktadır.

Tez çalışması hakkında genel bilgileri veya belli bir dönemini ele alan bilgilerden oluşan Azerbaycan Türkçesinde yazılmış ve yukarıda bahsedilen eserlerin yanı sıra ayrıca ileride tezin dipnot ve kaynakça bölümünde gösterilecek olan çok sayıda eser vardır. Konu araştırılırken kitapların yanı sıra ayrıca makaleler de önemli katkı sağlamıştır. Özellikle Azerbaycan'daki üniversitelerin dergilerinde yayınlanmış araştırma çalışmalarında konunun belli bir dönemini veya belli bir konusunu ele alan makaleler oldukça önemlidir. Bu bağlamda İlham Halilov'un Kuzey Azerbaycan'da askeri halk idaresini anlatan makalesi ("Şimali Azərbycanda Komendantlıq Rejimi Dövründə Yeni Hüquq-Mühafizə Orqanlarının Yaradılması və Onların Fəaliyyəti Tarixindən") örnek verilebilir.

Azerbaycan bölgesinde Rusya İmparatorluğu idaresi ile ilgili baş vurulabilecek başlıca telif eserlerden biri 1901 yılında V.A. Potto'nun editörlüğünde yazılan eserdir.⁴ Bu eser sadece Azerbaycan bölgesi idaresi hakkında değil, Güney Kafkasya'daki Rus idaresi ile ilgili genel bilgiler içermektedir. V.N. İvanenko'nun oluşturduğu 12. Cilt tamamen idari sisteme (aynı zamanda askeri hal rejimlerine) ayrılmıştır. Azerbaycan hanlıklarında kurulan askeri halk rejiminin temel yapısını söz konusu eserde görmek mümkündür. Dolayısıyla bu eser, tez çalışmasında istifade edilen önemli bir kaynak olmuştur.

Kısaca çalışmada Azerbaycan'da Çarlık Rusyası İdaresini ele alan çalışmalara ulaşılarak 19. Yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan'da uygulanan idari reformlar ele alınmıştır. Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde yazılmış eserlerin karşılaştırılarak konunun yazılması bu çalışmayı zenginleştiren bir özellik olmuştur.

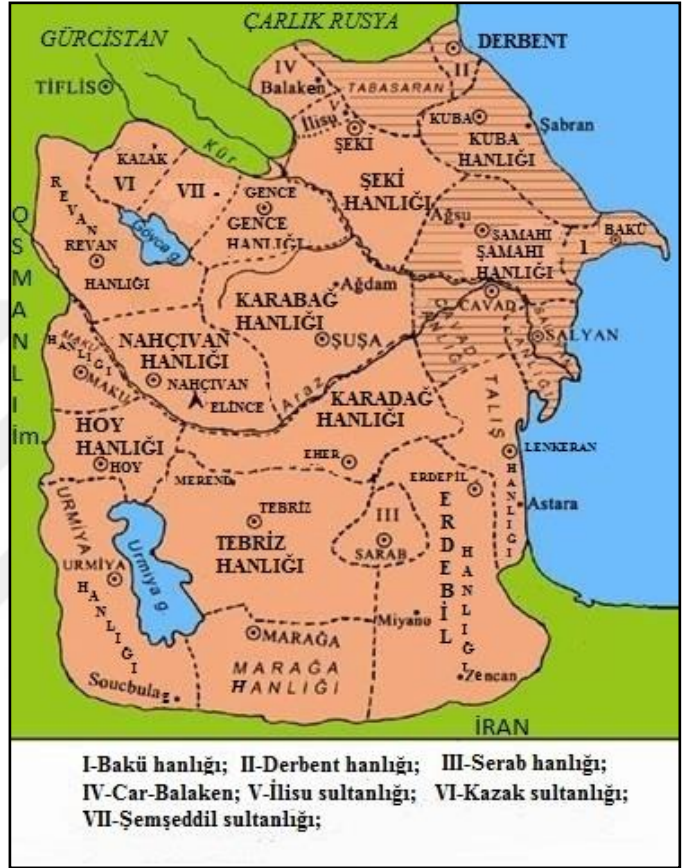
⁴ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom XII, Pod redaksiyey: V.A. Potto, Sostavitel V.N.İvanenko, Tiflis 1901.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇARLIK RUSYASI ÖNCESİ AZERBAYCAN'DA İDARİ YAPI

1.1. Hanlıklarda Devlet Düzeni ve Yönetim

Azerbaycan, Türk asıllı Safeviler sülâlesinin çöküşünden ve 1747 yılında, Avşarlar soyundan gelen Nâdir Şah'ın ölümünden sonra belli sınırları olmayan, planlanmış ve istikrarlı politikalar yürütemeyen, zaman zaman birbirleriyle kanlı çatışmalara giren birçok hanlığa bölünmüştü.⁵ Şöyle ki; Nadir Şah'ın ölümünden sonra Azerbaycan'ının kuzeyinde; Şeki, Karabağ, Gence, Şamahı, Kuba, Bakü, Derbent, Salyan, Lenkeran, Nahçıvan ve Revan hanlıkları, güneyinde ise Tebriz, Urmiya, Hoy, Karadağ, Serab, Marağa, Maku ve Erdebil hanlıkları kuruldu. Bu

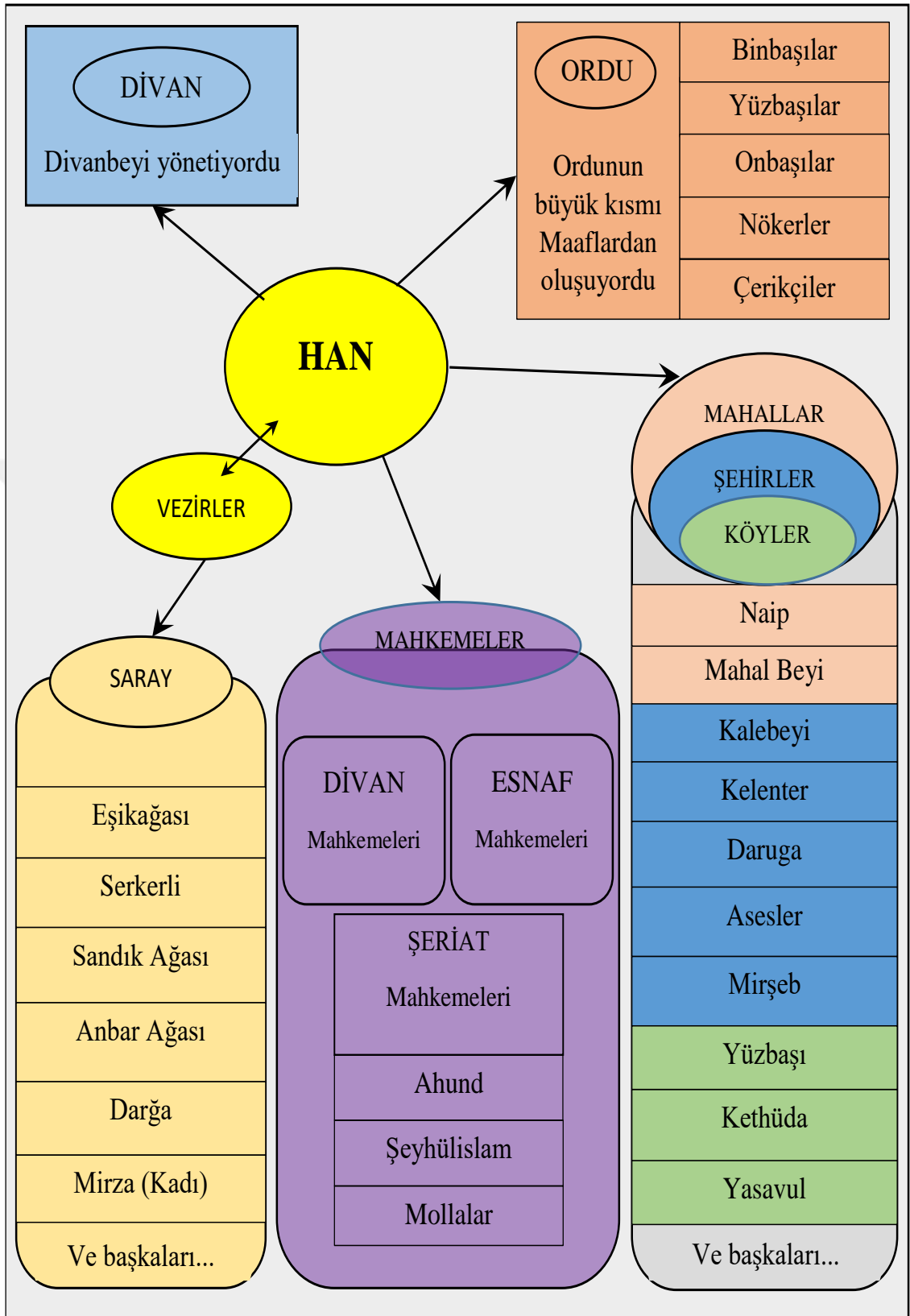
Harita 1. Azerbaycan Hanlıkları

<http://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-tarixi/1380/az%C9%99rbaycan-xanl%C4%B1qlar%C4%B1.html>, web sayfasından yararlanılmıştır. (11.11.2016)

hanlıkların yanı sıra kuzey topraklarında İlisu, Gabala, Ereş, Borçalı, Gazah, Şemşeddil sultanlıkları ve “Car-Balaken Cemaatliği”⁶ kuruluyor.

⁵ <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/11000,azerbaycanedebiyatipdf.pdf?0>, (24.12.2014).

⁶ Car-Balaken Cemaatliği; Car, Balaken, Kateh, Tala, Muhah ve Cenik adlı toplumlari içeriyordu. Her toplum cemaat denilen birkaç köy topluluğundan oluşuyordu. Köy topluluğunu ihtiyarlar yönetiyordu. Cemaatliğin yüksek organı halk toplantısı idi. Cemaatliyi ilgilendiren bütün kararlar bu toplantıda alınıyordu ve kanun niteliğini taşıyordu. Car-Balaken ile ilgili daha geniş bilgi için Bknz: Arzu Məmmədova, Car-Balakən Cemaatliği: XVII əsrin sonu- XIX əsrin 30-cu illəri, Bakı 2009.

Azerbaycan Hanlıklarında İdari Yapı

Hanlıklarda yönetim genel olarak Han'ın elindeydi. Hanlar geniş yetkilere sahipti ve hanlığı geleneksel kurallara göre yönetmekteydiler. Han ölüm cezası verebilir veya ölüm cezasına çarptırılmış birini bağışlayabilirdi. Hanlıklarda (özellikle; Şeki, Şamahı, Kuba ve Karabağ hanlıklarında daha yaygın ve önemliydi) “divan” olarak adlandırılan danışma kurulu vardı. Handan sonra Divan'da en önemli kişi divanbeyi⁷ idi. Divan'da devlet önemli işler; barış sağlamak, savaş ilan etmek, vergileri ayarlamak gibi konulara bakılmaktaydı.⁸ Fakat hanlıklarda Divan'ın işleyişi farklılık arz etmekteydi. 18-19. yüzyıllarda Azerbaycan bölgesinde bulunan gezgin (seyyah) M. Biberşteyn divan'ın işleyişi hakkında şöyle yazmıştır; “Divan'ın kanun konularında, özellikle ağır suçlarda meşveret hakkı vardı. Eğer Han yetkilerini suiistimal edip konumundan yararlanarak birine ceza vermişse, bu durum kötü amel olarak değerlendiriliyordu ve eğer han verdiği hükmünü adet-ananelerin aleyhine sürdürmekte devam ederse, bu durum Han için facia ile sonuçlanabilirdi.⁹ Durum böyle olunca Han geniş yetkilere ve büyük güce sahip olmasına rağmen divan üyeleriyle ters düşmemek için bazı durumlarda onların görüşleri doğrultusunda hareket etmekteydi. Şöyle ki, örneğin Kuba hanı Feteli han, Karabağ hanı İbrahim Halil han gibi daha güçlü ve nüfuzlu hanlar, buldukları hanlıklarda mutlak hâkim idiler ve divan'a sormadan da kanunlar ve kararlar veriyorlardı. Fakat örneğin Şamahı hanlığında bu durum farklıydı. Bu hanlıkta büyük feodallerin iktidara etkisi güçlüydü. Şamahı hanı divan'a danışmadan ve divan'ın tavsiyesi olmadan belirli ciddi meselelerin çözümünde istediği gibi serbest hareket etmekten çekiniyordu. Bu konu hakkında M. Biberşteyn şöyle bahsetmiştir: “Genellikle doğu istibdadından konuşulmasına rağmen, bu istibdat İran'ın (Azerbaycan'ın) dâhilinde ancak büyük hâkimler tarafından uygulanıyor, bu ülkenin küçük hâkimleri gerçek mutlak iktidara sahip değillerdi. Doğrudur, Şirvan hanları kendi tabiiyetleri üzerinde nüfuza sahiptir, ancak beylerden ve askeri şöhret kazanmış kişilerden oluşan divan'ın onayı olmadan belirli bir iş görmekten çekiniyorlardı.” Fakat bütün bu çeşitlilik ve farklılıklara rağmen

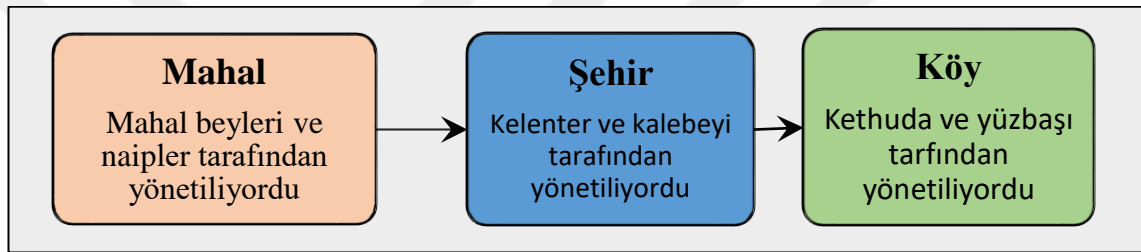
⁷ *Divanbeyiler genellikle ruhanilerden belirleniyordu. Divanbeyilere hem de Kadı deniliyordu. Tüm tartışmalı konular asırlardır hüküm süren İslam şeriatı kuralları doğrultusunda çözüme kavuşuyordu.* Bknz: Yunis Hüseyinov, *Qarabağ Tarixi Mənbələrdə*, Şuşa Nəşriyyatı, Bakı 2012, s.90.

⁸ Zemfira Hacıyeva, *Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu*, Təhsil Nəşriyyatı, Bakı 2007, s.198.

⁹ Mais Əmrahov, Ənvər Çingizoğlu, Həbil Həsənov, *Qarabağ Xanlığı*, Mütərcim Nəşriyyatı, Bakı 2008, s.39.

genelde divan üyeleri Han'ın ona yakın kendi adamları olduğu için belli konularda çoğu zaman mutabakata varılmaktaydı.¹⁰

Sarayda Han'dan sonra Vezir de önemli yetkilere sahipti. Saray memurları¹¹ arasında birinci şahıs olan Vezir, Han'ın en sadık, güvenilir, bilgili, geniş bakış açısına sahip adamlarından belirleniyordu. Sarayda Vezirden başka; Han'ın özel malları, gelir ve giderlerinden sorumlu Eşikağası, mali işlerden sorumlu Serkerli, yazı işlerinden sorumlu Mirzalar (veya Kadılar), hazineden sorumlu Sandık ağası, Hanın baş Mehteri ve aynı zamanda otlakları kontrol eden Emirahur, saray muhafızlarının başçısı Gorugbaşı, vergilerin toplanmasından sorumlu¹², depo görevlileri ve benzeri memurlar da bulunmaktaydı.

Hanlıklar idari yönden mahal'lara, şehirlere ve köylere bölünmüştü. Revan hanlığında 14, Şeki hanlığında 8, Gence hanlığında 5, Karabağ hanlığında 21, Kuba hanlığında 10, Nahçıvan hanlığında 5 mahal var idi.¹³ Mahal'ların yönetiminde naip, asayiş görevlileri, kalabeyi, asesbaşı, daruga (darğa)¹⁴ gibi unvanlara sahip görevliler

¹⁰ Elçin Qarayev, *Azərbaycan XVIII Əsr Rus və Qərbi Avropa Səyyahlarının Təsvirində*, ADPU Nəşriyyatı, Bakı 2005, s.115-116.

¹¹ *Hanlıklar'daki memurlar hakkında daha geniş bilgi için bkz: Mais Əmrahov, Ənvər Çingizoğlu, Həbil Həsənov, Qarabağ Xanlığı*, Mütərcim Nəşriyyatı, Bakı 2008, s.38-63.

¹² *Vergilerin toplanmasından sorumlu memurlar; Hanlıkların çoğunda Darğa, Şirvan Hanlığı'nda Gasımdar, Nahçıvan Hanlığında Serkar olarak adlanmaktaydı.*- Bknz: Mehman Abdullayev, *Xanlıqlar və Rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər (XIX əsrin 40-cı illərinə qədər)*, Adiloğlu nəşriyyatı, Bakı 2005, s.54.

¹³ *Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Azərbaycan cildi*, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi, Bakı 2007, s.253.

¹⁴ *Moğol devlet təşkilatında idarə, askerî və mali yetkilərə sahib böyük memurlara verilen unvan. Daruga Moğollarda olduğu gibi Timurlularda da görülmüştür. XIV. yüzilyda Hıve Hanlığı'nda da görülen darugalık Akkoyunlular zamanında vali ve sancak beyi karşılığı olarak bilinirdi. Daruga tabiri daha yaygın olarak Akkoyunlular'dan sonra İran'da hüküm süren Səfəvilər'in devlet təşkilatında da görülməkdədir.* Bknz: Abdülkadir Yuvalı, "Daruga Maddesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, yıl 1993, s.505-506.

bulunmaktaydı.¹⁵ Hanlıklarda olan bu görevlerin çoğunun eski Türk Devletlerinde de mevcut olduğu bilinmektedir. Nitekim aynı unvanların büyük çoğunluğu Selçuklular, Moğollar, Timurlular, Akkoyunlular, Osmanlılar ve de özellikle Safeviler’de vardı. Örneğin, 1645 yılında Hoy şehriden geçen Evliya Çelebi şehir hakkında, “İran’a bağlı bir sultanlık (hanlık) olup 1000 askeri, kadısı, müftüsü, daruga, mihmandar, korucu ve kelenter gibi idarecileri vardı”¹⁶ diye yazmaktadır.

Naip¹⁷; mahalların başında bulunan en yetkili kişi olarak, ekonomik ve sivil işlerin yürütülmesi, vergilerin zamanında toplanması, şehir kaynaklarının muhafazası, tartışma doğuran meselelerinin çözülmesi, yargı hükmünün icra edilmesi, han için askeri birlik toplanması ve bu birliklere yiyecek sağlanması gibi görevleri yerine yetirmekteydi.¹⁸ Mahal beyi veya naip görevi kalıtsal idi. Fakat yeni mahal beyi veya naip her seferinde han tarafından tasdik edilirdi.¹⁹ Resmî belgelerde naip hakkında şöyle bilgiler yer almaktaydı: “Hanların hâkimiyeti döneminde Müslüman vilayetlerinde... onlar mahallara ayrılıyordu. Her mahalda bir, nüfusun sayısının çokluğundan, güçlülerin ve Han’a yakın adamların etkisiyle, bazen birkaç naip olmaktadır. Naip denilen bu hâkimler, darğalar ve hatta yüzbaşılar gelirin onda birini, ailesi için yiyecek ve lazım olduğunda hizmetçiler alıyorlardı. Başka bir belgede de “Memurlar, naipler yahut Han canişinleri (naip, vekil) maaş almıyorlar, onlar Han’ın öngördüğü miktarda köyden gelen gelire yetiniyorlar”.²⁰ Naip, bazen bu görevlerin yanı sıra (Han’lar, savaş, seyahat gibi nedenlerden dolayı Hanlıkta olmadığı zamanlar) geçici olarak yönetimden de sorumlu olmaktadır. Bu gibi hallerde naipin görevlerini kötüye kullandıkları durumlara da rastlanmaktaydı. Ve

¹⁵ Vefa Kurban, “18–19. Yüzyıllarda Azerbaycan Şehirlerinde Sosyal ve Siyasi Durum”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 11, Sa:1, İzmir 2009, s. 184.

¹⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname (I. ve II. Cilt)*, İndeksli Tıpkıbasım 1.Cilt, Yay. Haz.: Seyit Ali Kahraman, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013, s.307a.: Ayrıca Bknz: Evliya Çelebi, Derviş Mehmed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, II. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, Haz: Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY Yay., 1.Baskı, İstanbul 1999, s.139-140.: Ayrıca Bknz: Tahsin Yazıcı, *Hoy Maddesi*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 18, s.258.

¹⁷ *İslâm devletlerinde hükümdar, vali, kadı gibi devlet ricâlinin vekili, temsilci veya yardımcı*, Bknz. Casim Avcı, Mehmet İpşirli, “Nâib Maddesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:32, yıl 2006, s.311-313.

¹⁸ Maya Bağirova, Mahmud İsmayıl, *Şəki Xanlığı*, Azərənəşr, Bakı 1997, s.13.

¹⁹ Yaqub Mahmudov vd., *İrəvan Xanlığı: Rusiya İşğalı və Ermənilərin Şimali Azərbaycan Torpaqlarına köçürülməsi*, Bakı 2010, s.146-147.

²⁰ Fəzail Ağamalı, *XVIII Əsrin İkinci Yarısı-XIX Əsrin Əvvəllərində Quzey Azərbaycan Xanlıqlarında Sosial-İqtisadi Münasibətlər*, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, Bakı 2007, s.21-22.

vergilerin miktarını da istedikleri kadar tayin ediyorlardı. Örneğin Rus alimi S. Gmelin Şamahı Hanı olmadığı zamanlarda Abdulla Bey'in yönetimden sorumlu olduğunu ve sonuçta Hanın ondan şikâyetçi olduğunu şöyle aktarmıştır: “Han şehirde olmadığı zamanlar onun yerini naip tutuyor. Bu göreve Feteli Han Şamahı'yı tuttuktan sonra kardeşi Abdulla beyi tayin etmişti. Artık bir yıl olacak ki, Han Abdulla beyden şikâyetçidir.”²¹

Kelenter ve Kalabeyi; Mahal'ların sivil yönetimini kolaylaştırmak için Han'lar Mahal'ları mahallelere bölerek her bir mahalleye Kelenter veya Kalabeyi sıfatıyla yöneticiler atamıştı. Bu yöneticiler vergi toplamakla, naiplerin, hanların emirlerini yerine getirmekle yükümlüydüler.²²

Mahal'ların idaresinde asayiş görevlileri de önemli rol oynamaktaydılar. Mahal'larda iki asayiş idaresi vardı; onlardan birinin başında Kalebeyi unvanına sahip kişi bulunuyor ve onun görevi mahal'ın savunmasını denetlemekten ve kale içinde düzenin sağlanmasından ibaretti. İkincisinin görevi ise şehrin genelinin ve çarşının düzenini sağlamaktan ibaretti ve bu kişi de daruga (darğa) unvanına sahipti.²³ Darugalar çarşını kontrol ederek pazarlarda fiyatları belirler, tartışmalı konuların çözümü sırasında jüri olarak görev yaparlardı. Darugalar görünümde pazar polisi olmalarına rağmen aslında tüm şehirde kural ve kanunlardan sorumlu idiler. Şeriat kurallarının uyulmasını da darugalar kontrol etmekteydi. Darugalar kurallara uymayanları cezalandırmak hakkı vardı.²⁴ Mahal yönetimindeki diğer bir önemli görev de ases²⁵ ve asesbaşı²⁶ görevleriydi. Asesbaşı idaresindeki asesler, geceleri, asayişini temin etmek için dolaşırlar, yasak yerlerde rastladıkları şüpheli kişileri yakalarlar, kimliklerini soruştururlar, suçlu olanları cezalandırırlardı. Suçsuz olanları ise, yasak yerlerde dolaştıklarından ötürü para cezasına

²¹ Nailə Bayramova, *Şamahı Xanlığı*, Təhsil Nəşriyyatı, Bakı 2009, s.24-25.

²² Kurban, *a.g.m.*, s.185-186.

²³ Bağirova, İsmayıl, *a.g.e.*, s.14.

²⁴ Hacıyeva, *a.g.e.*, s.202.

²⁵ *Asayişin muhafazası için kol gezen gece bekçileri hakkında kullanılır bir tabirdi.* Bknz: Mehmet Zeki Pakalın, “Ases Maddesi”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s.93.

²⁶ *Osmanlıda ise, Asesbaşı ve aseslerin dış görevlerinin en önemlisi nöbetleşe olarak çarşı ve pazarlarda, mahallelerde, bilhassa şüpheli yerlerde geceleri dolaşmaktı. Bu sırada görevli asesler zanlıları yakalarlar, suçu sabit olanları ya yeniçeri kulluklarında (karakol) dayakla cezalandırırlar veya ilgili makama gönderirlerdi.* Bknz: Abdülkadir Özcan, *Asesbaşı Maddesi*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 3, yıl 1991, s.464.

çarpıtırlardı. Gece güvenliğinden sorumlu kişiler gruplara bölünerek, onlara bırakılan mahallelerin korumasını yapmaktaydılar. Bu gruplar doğrudan asesbaşı'ya karşı sorumluluk taşımaktaydılar.²⁷

Köyler ise kethüda²⁸ ve yüzbaşılar tarafından yönetilmekteydi. Genellikle kethüdaları Han tayin ediyor, bazı bölgelerde ise Kethüdaları köy toplulukları seçmekteydi. Seçilen kethüdalar Han tarafından tasdik edilmeliydi. Ayrıca Han kethüdaları tasdik ettiği zaman ondan yazılı olarak makbuz alıyor, bununla da kethüdalar Han'a yaşanan olay ve yenilikler hakkında bilgi vermek zorundaydı. Bu, esas itibariyle yerlerde yeni işgücü ve yaşına göre vergi veren gençlerin listeye alınması ile ilgili idi. Eğer bu gibi durumları gizletmek halleri gözlemlenirse, o zaman kethüda gümüş parayla yüz manattan iki yüz manata kadar para cezası vermeliydi. Bazı durumlarda kethüdalar yol verdikleri yanlışlıklara göre falaka cezasına da maruz kalıyorlardı. Kethüda görevi seçimle tayin olunması gerekirken çoğu zaman babadan oğula geçmekteydi. Genel olarak kethüdaların idari ve adli hakları vardı. Kethüdalar bir taraftan ayrı ayrı köy toplulukları, diğer yandan ise Han memurları arasında arabulucu rolünü de yapmaktaydılar. Köylerin yönetiminde kethüdaların yanı sıra serkerli, yasovul gibi başka memurlar da bulunmaktaydı. Kethüdalar vergilerden muaf olmakla birlikte onlara başka gelirler de verilirdi.²⁹

1.1. Yargı İdaresi

Azerbaycan Hanlıklarında yargı işi çeşitlilik arz etmekteydi. Örneğin, Kuba Hanlığında yargının neredeyse tamamı dini mahkemelere aitti. Nahçıvan Hanlığında ise yargı genellikle mahal beylerinin veya yanında eşik ağası denilen özel mahkeme memuru olan hanın kendisinin yargı sistemine aitti. Burada suç işlerinin yanı sıra hatta bazı sivil işlere bakılmaktaydı. Karabağ ve bir takım başka hanlıklarda yargı şeriat mahkemelerine aitti ve sadece en önemli işlere doğrudan Han'ın kendisi bakıyordu. Gence, Şeki ve başka hanlıklarda yargı dini hâkimler (kadılar), mahal ve şehir yöneticileri arasında bölünmüştü

²⁷ Kurban, *a.g.m.*, s.189,191.

²⁸ *Büyük devlet adamlarıyla zenginlerin işlerini gören adam hakkında kullanılan bir tabirdir. Halk arasında kâhya denilirdi.* Bknz: Pakalın, "Kethüda Maddesi", *a.g.s.*, Cilt: 2, s.251.

²⁹ Fuad Əliyev, Mirabdulla Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı, Şərq-Qərb Nəşriyyatı*, Bakı 2007, s.34., Ayrıca bknz: Ağamalı, *a.g.e.*, s.22.

ve bu hanlıklarda da bazı en önemli işler Han'ın kendisi tarafından çözülmekteydi. Fakat bütün bu farklılıklara rağmen yine de hanlıklarda Müslüman hukukunun etkisi çok önemliydi. Hanlıklarda şeriat mahkemesi en kutsal ve adil sayılmaktaydı.³⁰ Mahkemelerde çoğu zaman keyfi kararlar hüküm sürer, hükümlerin çıkarılmasında Han'ın talimatları doğrultusunda hareket edilirdi. Han ölüm cezası verebilir veya ölüm cezası verilmiş birisini bağışlaya bilirdi. Ayrıca bazı yargı süreçlerinde öldürülmüş birinin mal varlığı hanın emrine geçiyor o da bunları ya birilerine hediye ediyor veya doğuda halkın himayecisi-koruyucusu sıfatıyla kendine saklıyordu. Dolayısıyla Hanın hem kanun vermek ve onu icra etmek, hem de yargı hakkı vardı. Örneğin Şeki hanı Muhammed Hasan Han'ın hâkimiyeti döneminde “Destur ül-amel” denen kanunlar külliyyatı tertip edilmişti. Maalesef, bu kanunlar külliyyatının aslı günümüze ulaşmamıştır. Hanlıklarda yargı konusuna dönemin seyyahları da değinmiş ve eserlerinde bu konu hakkında yazmışlardır. Örneğin 18. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'a seyahat etmiş İ. Berezin, “Han, kimseye sormadan ve kimseye hesap vermeden, konumu ve rütbesine bakılmaksızın istediğine istediği cezayı verebilir veya bağışlayabilirdi.”³¹

Hanlıklarda üç yargı organı bulunmaktaydı. Bunlar divan, esnaf ve şeriat mahkemeleriydi.³² Divan mahkemesinde devlet önemli askeri suçlar, ihanet, yağma, soygun, tüccarların dolandırıcı faaliyetleri gibi suç meselelerine bakılıyordu. Esnaf mahkemeleri ustalar, usta yardımcıları ve öğrenciler arasında yaşanan tartışmaları, ahalinin, tüccarların ve zanaatkârlar arasındaki sorunları çözüyordu. Esnaf mahkemelerini ustabaşı yönetiyordu. Daha önemli konulardaki esnaf mahkemelerinin oturumuna daha yaşlı, nüfuzlu, tecrübe sahibi ileri gelen esnaflar davet ediliyordu. Esnaf mahkemelerinde hükümler genellikle örf ve adetlere uygun olarak verilmekteydi. Esnaf mahkemesinin hükmünden memnun olmayanlar şeriat mahkemesine müracaat edebilirlerdi.³³ Hanlıklarda en önemli ve daha yaygın olanı Şeriat mahkemeleriydi. Şeriat mahkemesinde miras hukuku, sivil tartışmalar ve iddialar, tartışan akrabaları barıştırmak, evlilik ve boşanma, dini vasiyetleri yerine yetirmek, zina (eşlerin birbirini aldatması, kız kaçırma olayları gibi), birisini incitmek ve yaralamak, emlak dağılımı ve s. gibi sorunlara

³⁰ Tofiq Mustafazadə, *Azərbaycan Xanlıqlarının Qısa Tarixi*, Azərbaycan Tarix Qurumu, Victori Nəşriyyatı, Bakı 2011, s.358.

³¹ Bağirova, İsmayıl, *a.g.e.*, s.13.

³² *Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Azərbaycan cildi*, s.253.

³³ Bağirova, İsmayıl, *a.g.e.*, s. 14.

bakılıyordu. Ahund ve mollalardan oluşan ve Şeyhülislamın başkanlık yaptığı bu mahkemeler kendi çalışmalarında bu veya başka meseleye bakarken, resmen Kuran'ı ve şeriatı esas alıyorlardı. Mahkemede bakılan ilgili meselenin izahı Kuran'da olmadığı durumlarda hâkimler hadislere bakarak meseleni çözüme kavuşturmaya çalışıyorlardı. Meseleye çözüm burada da bulunmadığı zamanlarda, yerli adetler veya daha önce bu tür meselelerin hallinde verilen kararlar yahut da hâkimin isteği dikkate alınarak hüküm veriliyordu.³⁴ Şeriat mahkemeleri Sünni ve Şiiiler için tek değildi, onların her birinin kendi mahkemesi vardı. Her vilayetin bir kadısı vardı. Fakat ona, onun kendisinin mahsus olmadığı tarikata ait iş geldiğinde, iş bu tarikata ait kadının yanına gönderiliyordu. Sünni ile Şii arasında tartışma olması halinde her iki kadı karşılıklı anlaşmayla işi çözüyordu.³⁵

Mahkemelerde yargı süreci herhangi bir formalite, resmiyet olmadan, verilen hükümlerin kayıtları tutulmadan ve oldukça hızlı yürümekteydi. Verilen hükümlerin kayıtlarının tutulmaması aynı konulardaki meselelerde çoğu zaman farklı kararların verilmesine yol açıyordu. Mahkemelerde verilen hükümlerden rahatsız olanlar Han'a şikâyet edebiliyorlardı. Bu zaman Han ya Baş Kadıya ya kendi müşavirlerine yahut da Ahuntlara konuya yeniden bakmalarını emrediyordu. Çoğu zaman dini mahkemelerde tam keyfî yargı hüküm sürüyor, hâkimler kanunu ve adaleti değil, Han ve saray adamlarının isteğine göre karar alıyorlardı. 19. Yüzyılda Azerbaycan'da bulunan Fransız kökenli gezgin (seyyah) İ. Şopen Revan Hanlığında şeriat mahkemelerinin işleyişinden bahsederken şöyle yazmaktaydı: "Bazen Serdar(Han), ve yahut onun yakın adamlarından biri şeriat mahkemesinde hâkime işaret gönderiyor ki, o, taraflardan herhangi birine hamilik etsin, o zaman diğer taraf Kuran ve hadis doğrultusunda tamamen suçlu olarak ilan ediliyordu."³⁶

Mahkemelerde hükmedilen cezalar da çeşitlilik arz etmekteydi. Şöyle ki; "Birinci kere yapılan hırsızlığa göre suçluya ceza verilmiyordu; fakat suçlu mağduru ikna ediyor ve o, bir daha hırsızlık yapmayacağına yemin ediyordu. İkinci hırsızlığa göre, suçluların ayakaltlarına ve sırtlarına sopayla vuruluyor ve yine de ondan çaldıklarının tüm değeri alınıyordu. Üçüncü kez yapılmış hırsızlık durumunda ise sanığın kulağı veya başı kesiliyor, ya da onu yüksek kuleden aşağı atıyorlardı. Birinin hayatına kast etmek için

³⁴ Tofiq Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, Elm Nəşriyyatı, Bakı 2005, s.95.

³⁵ Ağamalı, *a.g.e.*, s.20.

³⁶ Mustafazadə, 2011, s.360.

yapılan başarısız saldırılara göre suçlu cezaevine atılıyor, zarar görmüş eğer yaralanmışsa caninin hesabına tedavi ediliyordu; yaralı iyileştikten sonra cani çubukla ve para tembihi ile cezalandırılıyordu. Bazı durumlarda Katil yakalanarak Han'a veriliyordu, o ise katili öldürülenin akrabalarına veriyor ve onlar onun hayatı ile istedikleri gibi muamele edebilirlerdi. Eğer katil imkân bulup gizlene biliyorsa, o zaman öldürülenin akrabaları öldürülenin intikamını almayı ücret karşılığında herhangi birine yaptırabilirlerdi; o kişi artık hiçbir sorumluluk taşımıyordu. İhanete, savaşta korkaklık göstermeye, Han malını çalmaya göre Han'ın mülahazasıyla sanığın kulakları, burnu, elleri kesiliyordu. Katili kolları bağlı halde öldürülenin akrabalarına veriyor ve onlara sanığı öldürmek veya kan bedeli olarak belli miktarda para almak hakkı veriliyordu; en son durumlarda bütün iddialar, genellikle camide bağlanan uzlaşma anlaşmaları ile sonuçlanıyordu. Yaralama ve sakatlama durumunda sanıktan kan bedelinin bir kısmı alınıyordu. Eğer katil intikamdan yaka kurtaracağına umut beslemiyorsa, o zaman o, genellikle belli bir süreliğine komşu hanlığa kaçıyor, döndüğünde ise herhangi nüfuz sahibi Bey'in hatta Han'ın kendisinin himayesi altına giriyordu. Hami olan kişi düşmanlık edenler arasında aracı oluyor ve onları barıştırmaya çalışıyordu.”³⁷ Bu cezalarla ilgili olarak örneğin İ. Şopen, Revan hanlığının divan mahkemesindeki yargı sürecinin işleyişinden bahsederken şöyle yazıyordu; “Hanlıkta yargı süreci çok basit idi; kayıt tutulmuyor, cezaların verilerek uygulanması çok hızlı bir biçimde oluyordu. Katili öldürülenin yakın akrabalarına veriyorlardı, onlar katilden para alıp bırakmak yahut onu öldürmek hakkına sahiptiler. Ceza vermek gerektiğinde Serdar'ın(Han) gösterişiyle görevliler hızlı şekilde sanığın üzerine atılıyor, ayaklarını bağlıyor ve iki görevli onun ayaklarını yukarıda tutuyor (falakaya yatırmak), ikisi ise ayaklarının altına vuruyorlardı. İ. Şopenin yazdığına göre bazen öfkelenmiş Han sanığı Zengi nehrine atmayı emrediyor, bazen elini, bazen ayağını, dilini, kulaklarını kesiyor, gözünü çıkarırlardı.”³⁸ Dolayısıyla mahkemelerde hükmedilen cezaların en hafifinin para cezası ve falaka olduğu, daha ağır suçlara göre ise suçlunun ya kafası veya burun kulağı ve yahut da elinin kolunun kesilmesi gibi ağır cezaların olduğu söylenebilir.³⁹

³⁷ Mustafazadə, 2011, s.359, 361-362., Ayrıca hanlıklarda mahkeme işi hakkında bilgi için bkz: Mustafazadə, 2005, s.92-97.

³⁸ Ağamalı, *a.g.e.*, s.18. Ayrıca bkz: Mustafazadə, 2011, s.362.

³⁹ Kurban, *a.g.m.*, s.193.

Sonuç itibariyle, Hanlıklar dönemi idare sisteminin genel karakteri için şunları söylemek mümkündür: 19.yüzyılda henüz Çarlık Rusyası Azerbaycan bölgesini işgal etmeden önce, bölgede belirli bir hukuk ve idare düzeni vardı. Yerel özellikler ve İslami hukuk kuralı temelinde şekillenen hanlık idari ve hukuki yapıları bulunmaktaydı. Devlet yönetimi, ticari ve dini konuların her birini ayrı değerlendiren mahkemeler vardı. Büyük bir devlet veya imparatorluk yapısının tüm idari zenginliklerini kapsamasa da kendi içinde bir düzeni olan hanlık yapıları kurulmuştu. Hanlıklar, idari yapıda ve kuralların uygulanmasında, özelde bazı farklılıklar içerse de genelde benzer zihniyet ve kültür temelinde yönetimlerini sergiledi. Bu bağlamda Hanlığın eşrafının (idareciler, âlimler), yerel özelliklerinin ve İslam'a dayalı anlayışın yönetimin uygulanışına doğrudan etkisi oldu.

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAJYAN'IN ÇARLIK RUSYASI TARAFINDAN İŞGALİ

2.1. I. Rus-İran Savaşı ve Gülistan Antlaşması (12 Ekim 1813)

18. yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan coğrafyasında merkezi bir gücün olmaması ve hanlıklarının siyasi, sosyal, ekonomik durumları, bu topraklarda çıkarı olan dış güçlerin işini kolaylaştırmaktaydı. Durum böyle olunca, I. Petro zamanından beri Kafkasya'ya, özellikle de Azerbaycan topraklarına sahip olmak isteyen Rusya, 19. yüzyıla gelindiğinde yeniden bu hedefini gerçekleştirmek için adımlar attı. Rusya Güney Kafkasya üzerindeki askeri hedeflerine ilk olarak Kartli-Kaheti (Gürcü bölgesi) üzerinden başladı ve

Harita 2. Azerbaycan'ın ikiye parçalanması (1828)

<http://tarix.info/kitabxana/xerite/1453-azerbaycan-tarixine-id-xeriteler.html>, web sayfasından yararlanılmıştır. (12.11.2016).

Kartli-Kaheti'yi ilhak ederek Kafkasya'daki 200 yıllık fiili hâkimiyet sürecini "kesintilerle" de olsa başlatmış oldu.⁴⁰ Şöyle ki, 16 Şubat 1801'de Tiflis'te halka okunan Çar manifestosuyla nüfusunun çoğunluğunu Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu Pembek, Kazak, Borçalı ve Şemşeddil sultanlıklarının da Kartli-Kaheti ile beraber Rusya'ya birleştirildiği beyan edildi.⁴¹ Bu sultanlıklar Güney Kafkasya'da Azerbaycan

⁴⁰ Hayri Çapraz, "Gürcistan'da Rus İdaresinin Yerleşmesi (1800-1850)", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, Yıl 1, Sa:1, (2006), s.68.

⁴¹ Vidadi Umudlu, *Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyası Tərəfindən İşğalı və Müstəmləkəçilik Əleyhinə Mübarizə (1801-1828)*, Bakı 2004, s.16-17.

bölgesinden Rusya'ya dâhil edilen ilk topraklardı. Rusya için Azerbaycan bölgesi büyük önem arz etmekteydi. Bu yüzden Kafkasya'daki Rus kumandanı General P. Sisianov, Gürcistan'ın stratejik olarak elde bulundurulmasını güvenceye almak için, doğuda Hazar Denizi, Güneyde ise Aras nehri istikametinde ilerleyerek, Azerbaycan hanlıkları üzerindeki denetimi genişletmek gerektiği görüşündeydi.⁴² Çok geçmeden Rusya Azerbaycan hanlıklarını kendine bağımlı hale getirmek için girişimlerde bulundu. Bunun için Çarlık Rusyası iki yol izlemekteydi. Birincisi hanlıklara bir tür vassallık ilişkisi içinde

General <i>P.D.Sisianov</i>	1801	1	1802
General <i>K.F.Knorring</i>	1802	4	1806
General <i>İ.V.Gudoviç</i>	1806	3	1809
General <i>A.P.Tormasov</i>	1809	2	1811
General <i>F.O.Pauluççi</i>	1811	1	1811
General <i>N.F.Ritişsev</i>	1812	4	1816
General <i>A.P.Yermolov</i>	1816	11	1827
General <i>İ.F.Paskeviç</i>	1827	4	1831
General <i>G.V.Rozen</i>	1831	6	1837
General <i>Y.G.Golovin</i>	1837	5	1842
General <i>F.B.Neydgart</i>	1842	2	1844
General <i>M.S.Vorontsov</i>	1844	11	1855

Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'daki Baş Komutanları (1801-1855).

Rusya'ya tabi olmayı kabul ettikleri antlaşmalar imzalattırmak, ikinci yol ise, antlaşma imzalamak istemeyenleri savaşarak Rusya vilayetine dönüştürmekti.⁴³ Rusların hedefinde ilk olarak, strateji ve askeri öneme sahip Car-Balaken vardı. Eğer Car-Balaken ele geçirilse Azerbaycan'ın içlerine doğru ilerlemek daha kolay olacaktı. Çok geçmeden, Mart 1803'te General Gulyakov komutasındaki Rus ordusu Car-Balaken'e saldırdı. Saldırı sonucunda Ganıh (Alazan) nehri kıyısında çıkan savaşta Rus ordusu carlıları yenerek Balaken'i ele geçirdi. 12 Nisan 1803'te Rusya'yla Car-Balaken arasında "Yeminli taahhüt antlaşması" (Andlı öhdelik haqqında saziş) imzalandı. Bu

⁴² Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Çev: Nuray Mert, Bağlam Yay., Ankara 1988, s.22.

⁴³ Cəmil Quliyev, "XVIII Əsrin II Yarisında və XIX Əsrin Əvvəllərində Şimali Azərbaycanada Vəziyyət Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Sənədlərində", *Tarix və Onun Problemləri*, No:4, BDU Nəşriyyatı, Bakı 2012, s.58.

taahhütnamenin şartları gereği Car-Balaken ahalisi Rusya'ya, ipekle haraç ödeyecek, sadakat alameti olarak Tiflis'e rehine gönderecek ve Car-Balaken'de Rus ordusu yerleştirilecekti. Fakat Car-Balaken halkının bu yükümlülükleri yerine getirmemesi üzerine 1804'te Gulyakov yeniden Car-Balaken'e saldırdı. Zagatala yakınlarındaki savaşların birinde Rus ordusu yenildi ve geri çekilmek zorunda kaldı. Bu savaşta Gulyakov öldürüldü. Bunun üzerine Sisianov Car-Balaken'e saldırdı merhametsiz bir tutum sergiledi. Car-Balaken'le birlikte İlisu sultanlığı da işgal edildi.⁴⁴ Genel olarak, Rusya bu toprakları işgal ederken halka karşı acımasız katliamlardan çekinmemiştir. Tarihe Kafkasya ötesinde Rus istilasının baş mimarı olarak geçen Sisianov'un, Car-Balaken Cemaatliği'nin Rusya'yla antlaşma imzalamayı kabul etmeyerek Dağıstanlılardan yardım istemeleri üzerine onlara karşı verdiği emirde, sadece Komutanların değil Çar Rusya'sının da bu toraklara sahip olmak için ne tür bir yol izledikleri görülebilir. Emirde şöyle deniyordu; "Dinsiz alçaklar! Ben sizi çok dile tuttum, siz ise Dağıstanlıları (yardıma) çağırdınız, sonra da cesaretlenip öyle bir şey yazıyorsunuz ki, liyakatime dokunuyor. Siz doğru söylüyorsunuz, ben Gürcüyüm, ama ne hakla bunu yazmaya cesaret ediyorsunuz? Ben Rusya'da doğdum, orada büyüdüm, ruhum da Rus ruhudur. Bekleyin, varayım oraya, o zaman evlerinizi değil, sizin kendinizi ateşlerde yakacak, çocuk ve kadınlarınızın ahşasını çekip çıkaracağım. Siz tahıl hasadına kadar sakın oturmayı düşünüyorsunuz, ancak Tanrı'ya yemin ederim, talep olunanı (3520 kg) vermeyince siz Car ekmeği yemeyeceksiniz. İşte siz hainlere benim son sözüm".⁴⁵

Rusya'nın Car-Balaken'den sonraki hedefi Gence Hanlığı oldu.⁴⁶ Azerbaycan'ın içlerine doğru ilerlemek için Gence büyük öneme sahipti.⁴⁷ Sisianov Gence Hanına mektuplar yazarak Rusya'ya tabi olmasını talep ediyordu. Sisianov Gence'ye hücumunun nedenlerini yazdığı mektuplarda şöyle açıklamaktaydı; "İlk ve en önemli neden, Gence ve şehrin etrafı Gürcistan kraliçesi Tamara'nın asrında Gürcistan devletine mahsus olmuştur. Fakat Gürcistan krallarının güçsüzlüğünden ve ihmalkârlığından dolayı

⁴⁴ İradə Nuriyeva, *Azərbaycan Tarixi (Ən Qədim Zamanlardan XXI Əsrin Əvvəllərinədək)*, Mütərcim Nəşriyyatı, Bakı 2015, s.173-174.

⁴⁵ *Azərbaycan Tarixi*. Ali Məktəblər Üçün Mühazirələr Kursu. II Hissə (XIX-XXI Əsrin Əvvəli), Bakı Universiteti Nəşriyyatı, Bakı 2010, s.16.

⁴⁶ Okan Yeşilot, "Çarlık Yönetiminde Azerbaycan", *Türkler*, 18. Cilt, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.541

⁴⁷ İbrahim Yüksel, "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilas ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu", *Kafkasya Araştırmaları I*, Acar Yay., İstanbul 1998, s.30.

Gence'yi senin ecdadın sahiplendi. Şimdi ise Rusya Gürcistan'ı yüksek himayesi altına almış ve Gürcü padişahlarına mahsus olan Gence vilayetinin sende kalmasına sıcak bakamaz. İkinci neden ise odur ki, ben Gürcistan'a vardığımda oğlunu bana emanet vermen için size gönderdiğim mektuba cevap olarak "İran şahından ihtiyat ediyorum" yazmıştın. Oysa ki, altı sene önce Rusya'nın şöhret ve cesaretle ünlenen ordusu Gence kalesinde olduğu zaman Rusya Çarına ettiğin biat'ı unutmuşsunuz. Üçüncü neden ise odur ki, ahalinizin yağma ettiği Tiflis tüccarını hoşnut etmiyorsunuz. Bu nedenlerden dolayı Gence'yi fethetmek için buraya geldim. İnandığım mezhebin öngördüğü kanunlar ve Avrupa usulüne uygun, savaşız ve kan akıtmadan Rusya çarına biat etmeyi size öneriyorum, gerçekten Gence'yi orduyla ele geçirirsem hiçbir yönden sizi muaf etmem, fakat eğer siz kendiniz biat etseniz muazzam Rusya imparatoru tarafından size merhamet olunacağını temin ederim. Teklifim kabul edilmezse Gence kalesi de Varşava, Ocagov ve İsmail kaleleri gibi yıkılmış olacak. Yarın öğlene kadar mektuba cevap vermezsen kılıç ve ateşle Gence'yi viran edeceğim. Kudretimi ve gücümü kendiniz görüp kahramanlığımı tasdik edeceksiniz." Cevat Han mektuba cevabında ise; Tamara'nın asrında, Gence kesinlikle Gürcistan'a mahsus olmamıştır. Altı sene önce Rusya çarına ettiğim biat'ı inkâr etmiyorum, fakat onu mecburen etmişim. Zira o zaman İran şahı Horasan'da olduğundan imdadıma yetişemezdi. Bu sebepten dolayı biat etmeyi uygun gördüm. Fakat şimdi şükür Allah İran şahı yakındadır. Ruslar Türklerden daha cesaretli olduklarını ne zaman ve nerede göstermişler? Mahvolmak için sizi kaderiniz Petrograd'dan Kafkasya'ya yöneltmiştir. Bu olayın başka çaresi yoktur."⁴⁸ Cevat Han benimle savaşmak istiyorsan ben hazırım. Uğur ise Allah'ın elindedir söyleyerek Rusya'ya tabi olmadığını belirtiyordu. Sisianov bu cevabın üzerine Gence'ye saldırmaya karar veriyor ve kaleyi kuşatıyor. Kale yoğun top ateşi altında olmasına rağmen iyi dayanmaktaydı. Kuşatma sırasında da Sisianov defalarca Cevat Han'a mektuplar yazarak teslim olmayı söylüyordu. Fakat Gence hanı Cevat Han her seferinde mektuplara verdiği cevabında teslim olmayı reddediyor, benim ölümü çığnemedenden kaleye girmenin imkânsız olduğunu belirtiyordu. En son Sisianov Cevat Han'a; "Cevat Han biat edip, Rus hazinesine yıllık yirmi bin manat haraç versin. Oğlu Hüseyin Kulu hanı rehin olarak versin. Dâhili idarede Cevat han Gence'yi bağımsız yönetecektir. Eğer 30 Aralık saat 12'ye kadar yukarıda yazılanları

⁴⁸ Rəşid Bəy İsmayılov, *Azərbaycan Tarixi*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1993, s.102-103.

kabul etmezse kuşatmanın devam edeceğini” yazarak belirtmiştir.⁴⁹ Fakat her zamanki gibi Cevat han teklifi kesinlikle reddetmiştir. Cevat Han Rusya’yla antlaşma imzalamayınca en sonunda Sisianov Gence’ye girdi ve savaş sırasında Cevat Han, oğlu Hüseyin han öldürüldü. Bundan sonra bir antlaşmayla Gence Rusya’ya bağlandı, çok sayıda silahlı ahali öldürüldü, şehir yağmalandı. Ayrıca işgalin ardından Gence’de hanlık kaldırıldı ve kaza (daire) oluşturuldu. Bunun yanı sıra hanlığın ismi Rusya imparatoru I. Aleksandr’ın karısı Yelizavetta Alekseyevna’nın şerefine değiştirilerek Yelizavetpol adlandırıldı ve Gence ismini söylemek yasaklandı, bu yasağı çiğneyenlere ceza veriliyordu.⁵⁰

Gence’nin işgalinin ardından Rusya’nın Azerbaycan’ın içlerine doğru ilerlemesinde bir engel kalmamış oluyor, işleri kolaylaşıyordu. Bir nevi diğer Azerbaycan hanlıklarının da kaderi belli oluyordu. Nitekim çok geçmeden, 14 Mayıs 1805’te Karabağ hanı İbrahim han Rusya’ya tabi olduğunu belirtti ve Karabağ’la Rusya arasında Kürekçay⁵¹ antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile Karabağ Hanlığı Rusya’ya tabi oluyor, iç işlerinde bağımsız olmakla birlikte dış siyasi hukukundan tamamen mahrum bırakılıyor, Hanlık Rusya hazinesine yıllık 8 bin çervon⁵² haraç ödemeli ve Karabağ’da Rus ordusu yerleşmeliydi.⁵³ Bundan bir hafta sonra Şeki Hanlığı da Karabağ’la yapılan 11 maddelik aynı antlaşma şartlarını imzalayarak Rus hâkimiyetine girmeyi kabul etti. Karabağ ve Şeki hanlıklarının ardından Ruslar Şamahı, Bakü, Kuba hanlıklarını işgal için harekete geçtiler. Aslında daha önce (1804 yılında ve 1805 yılının ilkbaharı) Şamahı hanlığının Rus hâkimiyetini kabul etmesi için Sisianov’la Şamahı hanı Mustafa Han arasında yazışmalar olmuştu. Sisianov Şamahı hanından bir antlaşma (Karabağ ve Şeki hanlarının imzaladığı antlaşma şartlarını) imzalayarak Rusya’ya tabi olmasını teklif etmiştir. Bunun karşılığında Mustafa Han, hanlığın gelirlerinin bir kısmını Rusya’ya vermemeği, Şeki hanlığının bazı bölgelerinin Şamahı Hanlığına katılmasını ayrıca

⁴⁹ İsmayılov, *a.g.e.*, s.104.

⁵⁰ Nuriyeva, *a.g.e.*, s.175.

⁵¹ Karabağ’ın işgali ve Kürekçay antlaşması ile ilgili detaylar için Bknz: T.T. Mustafazadə, “Kürəkçay Müqaviləsi: Himayəyə Keçmə Yaxud Qarabağ Fəciəsinin Başlanğıcı”, *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, №2, Bakı 2005, s.83-96.

⁵² *Eski Rusya’da 5 veya 10 manatlık altın para.*

⁵³ Süleyman Əliyərli, *Azərbaycan Tarixi (Uzaq Keçmişdən 1870-ci İllərə Qədər)*, Azərneşr, Bakı 1996, s.590.

Rusya'ya haraç vermeyeceğini ve de üstelik kendisine de maaş verilmesini istemiştir.⁵⁴ Fakat bu istekler Rusya tarafından kabul edilmemekle birlikte, Rus ordusunun Şamahı'ya saldırması üzerine Mustafa Han antlaşma imzalamaya mecbur kalmıştır. Böylece Şeki Hanlığının ardından aynı yıl (1805) Şirvan Hanlığı da bir Antlaşmayla Rusya'ya bağlanmış oldu.⁵⁵

Şamahı Hanlığının tabi olmasının ardından Bakü'ye yol açılmış oldu. Bakü etrafına yaklaşan Sisianov, teslim olmayı ve Rusya'ya tabi olmayı sağlayacak antlaşmanın şartlarını Bakü Hanına gönderdi. Bunun üzerine 1806'da Bakü Hanı Hüseyin Kulu Han, şehri Rusya'nın Güney Kafkasya orduları komutanı P.D.

P.D. Sisianov'un öldürülmesi (1806).

Fotoğraf, <http://tarix.info/maraqli/tarixi-meqaleler/1420-tarixi-bilgil601r-3.html>, web sayfasından alınmıştır. (12.11.2016)

Sisianov'a teslim etmeyi kabul etmiştir. Buna göre hanlığın bütün gelirleri İmparatorluk Rusyası hazinesine geçecek, Han yıllık 10 bin ruble alacak, şehirde özel bir yönetim uygulanacak ve topçu birliklerinden oluşan bir garnizon yerleştirilecektir. Ancak Rus komutan Sisianov, Hüseyin Kulu Han ile şehri teslim almak üzere görüşmesi sırasında, Han'ın bir yakını tarafından öldürüldü. Bunun üzerine Rus askerleri geri çekildi. Ancak kısa bir süre sonra Rusya birlikleri Bakü'nü işgal için tekrardan harekete geçtiler ve 3 Ekim 1806'da Bakü Hanlığı Rus birlikleri tarafından işgal edildi.⁵⁶ 1806 yılında kuzeyden saldıran Rus ordusu tarafından Bakü'nün yanı sıra Kuba ve Derbent Hanlıkları da Rusya'nın vilayeti haline getirildi. Şöyle ki, Haziran 1806'da Bakü'de öldürülen Sisianov'un yerine İ.V. Gudoviç tayin olundu. Mayıs 1806'da General Glazena'nın komutasında Derbent, Kuba ve Bakü'nü işgal için gönderilmiş 2500 kişilik Rus ordusu

⁵⁴ Mail Dəmirli, Mahal Məmmədli, *Azərbaycan Tarixi (mühazirə mətnləri)*, Elm Nəşriyyatı, Bakı 1997, s.97.

⁵⁵ Şeki ve Şamahı Hanlıklarının İşgali ile ilgili detaylar için bknz: C.Ş. Quliyev, "Şəki və Şamaxı Xanlıqlarının Çar Rusiyası Tərəfindən İşğalı Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Sənədlərində", *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, №2, Bakı 2012, s.157-163.

⁵⁶ Aliguseyin Gamza Oğlu İskenderov, "Zavoevanie Bakinskogo Hanstva Rossiye", *Journal of Qafqaz University*, Number 26, Volume 1, 2009, s. 60.

Haziran'da Derbent şehrini ele geçirdiler. Derbent işgal edildikten sonra (Sisianov'un öldürülmesinin de ardından) General Bulgakov Derbent'e geldi ve ilk iş olarak Rus ordusuyla birlikte Kuba'ya girmek oldu. Kuba Rusya'ya tabi edildikten sonra Bakü'ye doğru yola çıktılar ve Bakü de böylece işgal edilerek Rusya'nın vilayeti haline getirildi. Bakü Han'ı ve Bakü'nün işgali hakkında Bakıhanov; "Cesaretli, fakat doğası itibariyle iradesiz ve saf bir emir olan Hüseyin Kulu Han kendi adamlarıyla birlikte İran'a kaçtı... Bulgakov Bakü'nü işgal ederek Rusya'ya bağladı..." ve Butkov; "18 Eylül 1806'da kont Gudoviç'in talimatıyla görevlendirilmiş General Sergey Alekseyeviç Bulgakov Derbent'de Rus ordusunu Glazenan'dan kabul etti ve Bakü'nü tutmak için harekete geçti. Rus birlikleri Kuba'nı ve Bakü'nü hiçbir karşılık görmeden tutmuş ve yerli ahali andıçmeye (sadakat yemini) zorlanmıştır" yazarak bilgi vermiştir.⁵⁷ Dolayısıyla 1806 sonlarına doğru Lenkeran, Revan ve Nahçıvan Hanlıklarından başka Azerbaycan'ın Kuzey toprakları Rusya'nın kontrolüne geçmiş bulunmaktaydı.⁵⁸

Rusya'nın Kafkasya'da ilerlemesi bölgedeki diğer devletleri de harekete geçirdi. Özellikle İran da Azerbaycan bölgesi üzerinde hak iddia ediyordu. Rusya'nın Kafkasya'da ilerlemesini gören İran 1804 yılından itibaren Rusya'ya karşı çıkan Hanların teşviki ve kendisinin bu topraklarda hak iddiası gibi çeşitli bahane ve gerekçelerle Azerbaycan'ın kuzey hanlıklarına karşı saldırılar düzenlemeye başladı. Nitekim her iki tarafın birbirine karşı nüfuz ve toprak mücadelesi Rusya-İran savaşlarını kaçınılmaz kıldı. İran'dan başka Osmanlı Devleti de bu topraklarla manevi ve kültürel bağlantıya sahipti. Güney Kafkasya'daki nüfuzunu güçlü tutmak isteyen Osmanlı Devleti, Fransa ve İngiltere'den de yardım alarak 1806 yılında Rusya'ya savaş açtı. Çünkü Rusya'nın bir taraftan Tuna nehrine kadar sınırını uzatmak istemesinin yanında, diğer taraftan da Kafkaslarda da Azerbaycan hanlıklarını teker teker işgal etmeye başlamasıyla Osmanlı Devleti Doğu'dan da Ruslar tarafından tehlikeye maruz kalmış ve Kafkaslardaki bu gelişme Babıâli tarafından endişe ile takip edilmiştir. Nitekim 1806 yılında Osmanlı ile Rusya arasında çıkan savaşta da, hiç olmazsa Rusların Tuna boyuna inmeleri durdurulmak istenmişti. Fakat sonuçta savaşı kaybeden Osmanlı Devleti oldu ve Mayıs

⁵⁷ Sara Aşurbəyli, *Bakı Şəhərinin Tarixi*, Avrasiya Pres Nəşriyyatı, Bakı 2006, s.293-294.

⁵⁸ Tofiq Mustafazadə, *Azərbaycan-Rusiya Münasibətləri XVIII Əsrin İkinci Yarısı-XIX Əsrin Əvvəlləri*, Şərq-Qərbi Nəşriyyatı, Bakı 2013, s.273.

1812’de imzalanan Bükreş Antlaşması’yla birlikte Osmanlı Devleti, Güney Kafkasya’nın Rusya tarafından işgalini kabul etmek zorunda kaldı.⁵⁹

Osmanlı Devleti’nin aksine Rusya’yla İran arasında savaş devam etmekteydi. Büyük öneme sahip olan Revan ve Nahçıvan Hanlıklarını da işgal etmek isteyen Rusya, 1806 yılında İran’ın antlaşma teklifini kabul etmeyerek savaşların uzamasına sebep olmuştu. 1812 yılında Rusya ve İran arasında çıkan Aslandüz ve Lenkeran savaşlarının İran ordusunun mağlup olmasıyla sonuçlanması, 1804 yılından beri devam eden Rus-İran savaşının kaderini belirlemiş oldu. Rusya’nın İran’ın içlerine doğru ilerlemesinden endişelenen İran Şahı antlaşma imzalanması konusunu gündeme getirdi. Napolyon’un Rusya seferine çıkması, Rusya’yı da İran ile antlaşmaya mecbur bıraktı. Böylece, 1804-1813 yılları arasında yapılan Rus-İran savaşı sonucu Gülistan köyü yakınlarında imzalanan 11 maddelik antlaşmayla, Nahçıvan ve Revan Hanlıklarından başka Azerbaycan’ın kuzeyindeki topraklar Rusya’ya birleştirildi. Ayrıca, Antlaşmanın 5-ci maddesine göre Hazar Denizi’nde donanma bulundurma hakkı sadece Rusya’ya verildi. Bundan başka, Rusya tüccarlarına İran’la yapılan ticaretlerde %5-lik gümrük tarifesi belirlendi ve Rus tüccarlar İran topraklarında iç gümrük vergileri ödemekten muaf sayıldı.⁶⁰ Gülistan Antlaşmasının imzalanmasıyla Azerbaycan topraklarının ikiye bölünme süreci başlamış oldu.⁶¹

Böylelikle birinci Rus-İran savaşı bariz şekilde Rusya’nın lehine sonuçlanmıştır denilebilir. Çünkü Rusya bu dönemde kuzey Azerbaycan bölgesinde hem İran’a hem de Osmanlı’ya karşı üstünlük elde etmişti. Dolayısıyla bu savaşlar sırasında bölgede nüfuz sahibi iki Müslüman Türk Devleti olan Osmanlılar ve Kaçarlar aynı anda Rusya tarafından mağlup edilerek büyük birer yara almışlardır.⁶²

⁵⁹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s.50-51.

⁶⁰ Nuriyeva, *a.g.e.*, s.184.

⁶¹ Yeşilot, 2002, s.542.

⁶² İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası’nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Türkçe Yayına Hazırlayanlar: Ekber Necef, Şamil Necefov, Ötüken Yay., İstanbul 2009, s.484.

2.2. II. Rus-İran Savaşı ve Türkmençay Antlaşması (10 Şubat 1828)

Gülistan Antlaşmasıyla Azerbaycan bölgesinde Rusya ve İran arasındaki toprak kazanma ve nüfus mücadelesi bitmemiştir. Hatta İngiltere de bu nüfuz mücadelesine dolaylı yolla dahil olan ülkelerden biri olmuştur. Şöyle ki, 1814 yılında İngiltere ile İran arasında Rusya'nın çıkarlarına yönelmiş bir anlaşma imzalandı.⁶³ İran kendi sınırları taraftan Hindistan'ın güvenliğini sağlamayı kabul etti. İngiltere bunun karşılığında İran'a para, silah, donanma ve bunlara ek olarak Gülistan Antlaşması'nın şartlarına yeniden bakılması için İran'a yardım edeceğini bildirdi. Daha sonra İngiltere aracılığı ile İran 1823 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile de bir iş birliği anlaşması imzaladı.⁶⁴ Fakat bu dönemde Rusya İran'la savaşmaktan çekiniyordu. Çünkü bu dönemde hem Rusya'nın iç durumları karışık hem de Rusya Kuzey Kafkasya'da yerli halk ile savaşmaktaydı. Bu konuyla ilgili I.Nikola, Yermolov'a yazarak şöyle söylüyordu; “Şimdi neredeyse bütün Kafkasya'nın yerli halklarının bizim aleyhimize ayaklandığı bir zamanda, Avrupa'daki durum, özellikle Osmanlı Devleti ile ilişkiler kendi önemine göre büyük özen gerektirdiği bir zamanda, İranlılarla ilişkileri bozmak hakkında düşünmek büyük akılsızlık olurdu.”⁶⁵ Hatta Rus çarı İran'a bir temsilci heyeti göndererek savaş olmayacağı takdirde Lenkeran ve Karabağ Hanlıklarının topraklarının bir kısmı için İran lehinde taviz vereceğini bildirmekteydi.⁶⁶ Fakat İran 1825 yılında Kuzey Azerbaycan topraklarına girerek ikinci Rus-İran savaşının çıkmasına sebep oldu. İran'ın Kuzey Azerbaycan'a girerek savaş başlatmasındaki en büyük etkenler, Gülistan antlaşmasının sonuçlarının İran için kötü sonuçlanmış olması ve bunun yanı sıra Rusya'da 1825 yılında Dekabristler isyanının da patlak vermesiyle İngiltere'nin Rusya'ya savaş açması konusunda İran üzerinde baskılarını artırması gösterilebilir. Çünkü İngiltere 1826'ya gelindiğinde daha önce (1814) İran'la yaptığı anlaşmanın şartlarını yerine getirmeyerek İran'a yardım etmeyeceğini açıklamıştı. Ayrıca daha önce İran'a sığınmış Hanlar da Rusya'ya bağlı olan Hanlıkların ahalisinin de İran'ın yanında olacağını İran şahına inandırmıştı.

⁶³ Zekeriya Türkmen, “19. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Kafkasya Politikası”, *Manas Sosyal Bilimler Dergisi*, Volume 5, Issue 10, 2004, s.18.

⁶⁴ *Azərbaycan Tarixi, Yeddi cildə, IV Cild (XIX əsr)*, “Elm” Nəşrəyyatı, Bakı 2007, s.39-40.; Ayrıca; Rusya, İngiltere, Fransa ve İranın Azerbaycan mücadelesi için bkz: Ələmdar Şahverdiyev, “XIX Əsrin Əvvəllərində Rusiya, İngiltərə, Fransa və İranın Azərbaycan Uğrunda Mübarizəsi”, *Tarix və Onun Problemləri*, №4, BDU Nəşriyyatı, Bakı 2012, s.45-49.

⁶⁵ Mehmetov, *a.g.e.*, s.484.

⁶⁶ *Azərbaycan Tarixi, IV Cild*, s.42.

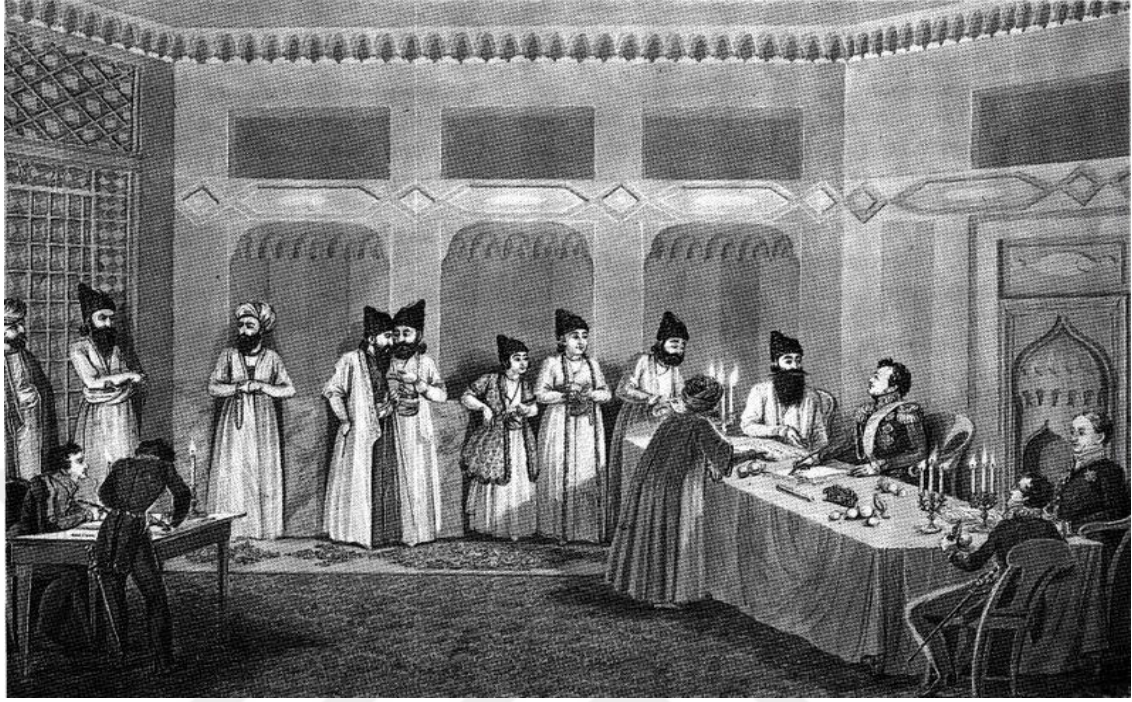
Böylece Rusya'yla İran arasında ikinci savaş 1826 yılında tekrar başlamış oldu. İran'ın ilk hedefi Gence ve Karabağ toprakları oldu ve İran ordusu Karabağ mahalını ele geçirerek Şuşa kalesini kuşattı. Ayrıca yukarıda adı geçen hanlardan da Talış hanı Ruslara karşı isyan başlattı, Karabağ, Şeki, Şirvan'da halk geri dönen hanları ve onların varislerini heyecanla karşıladı.⁶⁷ Gence'de ve Şeki'de Ruslara karşı ayaklanmalar oldu. Fakat İran olumlu durumları kendi lehinde kullanamadı. Daha çok isyanlarla uğraşan ve Azerbaycan'da az sayıda Rus ordusunun bulunmasından yararlanarak diğer bölgeleri ele geçirmektense sadece Şuşa kalesini kuşatmakla kaldılar. Bu da Rus ordusunun birleşerek karşı saldırıya geçmesine imkân sağladı. İlk olarak Şemkir yakınlarındaki savaşta İran ordusu yenildi ve Şuşa kalesinin kuşatmasını kaldırmak zorunda kaldılar. Bundan birkaç gün sonra Gence yakınlarındaki savaşta İran ordusu tekrardan yenilgiye uğradı ve bu durum ikinci Rus-İran savaşının kaderini belirledi. 1827 yılında Revan'ı da işgal eden Rus ordusu Azerbaycan'ın güneyine doğru ilerlemeye başladı. 1827 sonları ve 1828 başlarında Tebriz, Merend, Hoy, Urmiya, Erdebil gibi bölgeler de Rusların eline geçti. Durum böyle olunca İngiltere'nin aracılığıyla, Rusya'yla İran arasında tekrardan uzlaşmaya varılması ve Antlaşma imzalanmasına karar verildi.⁶⁸ Böylece 1826 yılında başlanan Rusya-İran savaşı 10(22) Şubat 1828 yılında Tebriz yakınlarındaki Türkmençay köyünde imzalanan 16 maddelik Antlaşmayla son buldu.⁶⁹ Antlaşmanın ilk iki maddesi ile iki devlet arasında sonsuza kadar sürecek barış ilan ediliyordu. Ayrıca bu Antlaşmayla birlikte Rusya Azerbaycan'ın güney topraklarından çıkacak, fakat Revan ve Nahçıvan Rusya'nın hâkimiyetinde kalacaktı, Araz nehri iki devlet arasında sınır olarak belirlenecekti. İran Rusya'ya 20 milyon manat gümüş değerinde tazminat ödemeli, bu tazminat ödenene kadar ise Rus ordusu Güney Azerbaycan'da kalacaktı. Eğer tazminat zamanında ödenmez ise, o zaman Güney Azerbaycan Rusya'ya verilecekti. İran Hazar denizinin tekrardan Rusya'ya ait olduğunu kabul ediyor, Hazar'da sadece Rusya donanma bulundura bilecekti. Bunun yanında Hazar Denizi her iki devletin de ticaret gemilerine açıldı. Karşılıklı ticaretin geliştirilmesi ve ticari temsilciliklerin kurulması karara bağlandı. Her iki taraftan da esir düşenlerin tamamı 4 ay içerisinde serbest

⁶⁷ Vahid Ömərov, "Azərbaycan-Rusiya Münasibətləri (XIX Əsr): İşğalın və ya Zorakı İnteqrasiyanın Başlanması", *Səs Qəzeti*, №78, Bakı 1 May 2013, s.15.

⁶⁸ Mehmetov, *a.g.e.*, s.487.

⁶⁹ S. Yusifov, "İmperiya Siyasəti və Qafqaz Türklərinin Soyqırımları", *Qanun Jurnalı*, №8, Bakı 1998, s.(11-12, (51-52)), 33.

birakılacaktı. Rusya'nın onaylamadığı kişilerin İran tarafından gelip Karabağ ve Nahçıvan'a yerleşmesine izin verilmeyecekti. Ayrıca, 15-ci maddede İran'dan Güney

Türkmençay Antlaşmasının imzalanması (ressam. Vladimir Moshkov). (10 Şubat 1828).

Fotoğraf <http://iravan.info>, web sayfasından alınmıştır. (12.11.2016).

Kafkasya'ya nüfus göçüne, özellikle de Ermeni göçüne izin verilecekti.⁷⁰ Yine bu maddede Rusya'nın ele geçirdiği topraklarda malı-mülkü bulunanların varlıklarını satmalarına izin verilecekti. Ancak mahkemelerde ceza alanlar ve cinayet işleyenler bu haktan mahrum olacaktı.

Sonuç olarak Türkmençay Antlaşması'yla Rus-İran savaşı sonra erdi ve Azerbaycan toprakları Rusya'yla İran arasında adaletsiz bir biçimde bölüştürülmüş oldu. Bu bölünmeyle birlikte Azerbaycan, Kuzey Azerbaycan ve Güney Azerbaycan olmak üzere ikiye ayrıldı ve her iki bölge ayrı ayrılıkta Rusya ve İran bünyesinden birbirinden farklı şekilde ve çeşitli yönlerde gelişmeye başladı. Nesibli'ye göre de 1813 Gülistan, 1828 Türkmençay antlaşmaları ile Azerbaycan bölgesi, Romanov Rusyası ve Kaçar İrani arasında ikiye bölünmüştür. Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın yolları ayrılmıştır. Bu ayrılma sonucu, Kuzey Azerbaycan seçkinleri-aydınları aniden kendini etnik, kültürel,

⁷⁰ Səttar Allahverdiyev, Əli Haqverdiyev, Mürşüd Behbudov, *Azərbaycan Tarixi*, Müəllim Nəşriyyatı, Bakı 2005, s.166; Okan Yeşilot, *Azerabycan Coğrafiyasında Rusya İran Hakimiyet Mücadelesi-Türkmençay Antlaşması (1828)*, *Revan Türkləri*, İstanbul 2016, s.32-33.

dini, tarihi geçmiş bakımından ülkesinden tamamen farklı olan Rusya İmparatorluğu içinde bulmuştur.⁷¹

Bu olayların ardından Kafkasya bölgesiyle, özellikle de Müslüman-Türk halklarla manevi ve kültürel bağları bulunan Osmanlı Devleti Rusya'yla 1828 yılında başlayan savaşı kaybetti. Yenilgi sonrası Osmanlı ile Rusya arasında Eylül 1829 tarihinde Edirne'de barış imzalandı. Bu barış antlaşması ile Babiâli, Güney Kafkasya'daki Rus işgallerinin sonuçlarını kabul eder, özellikle de Rusya ile İran arasında Şubat 1828 tarihinde akdedilen Türkmençay barışı ile Rusya'ya bırakılan Revan ve Nahçıvan hanlıklarının Rusya'ya ait olmasını tanıdı.⁷²

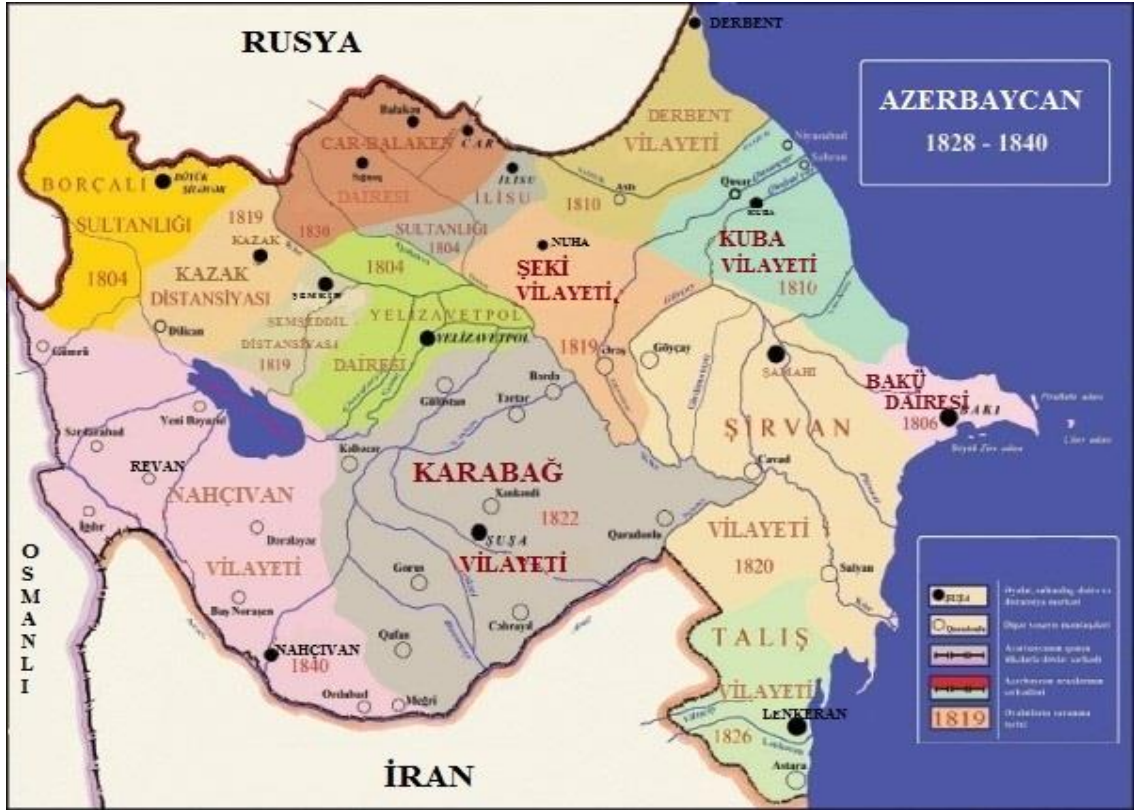
⁷¹ Nesib Nesibli, "Azerbaycan'da Milli Kimlik Sorunu", *Avrasya Dosyası*, Cilt 7, Sa: 1, yıl 2001, s. 139, 140.

⁷² Kurat, *a.g.e.*, s.57.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAJCAN'DA ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİ İDARİ SİSTEM (1801-1844 DÖNEMİ)

3.1. Askeri Halk İdaresi

Harita 3. Azerbaycan 1828-1840

<http://tarix.info/kitabxana/xerite/1453-azerbaycan-tarixine-id-xeriteler.html>, web sayfasından yararlanılmıştır. (12.11.2016).

Güney Kafkasya'nın Rusya tarafından işgali sürecinde farklı vilayetlerde yeni sömürgeci yönetim sistemi oluşturuluyordu. Çarlık Rusyası'nın hâkim daireleri işgal edilen bölgelerin zengin doğal kaynaklarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak niyetindeydiler. Bunun içindir ki, yerel Rusya yönetim daireleri işgalin ilk gününden başlayarak bu bölgelerde Kafkasya'nın genelini kapsayacak Rus idari organlarının oluşturulmasının önemini vurguluyorlardı. Fakat Rusya İmparatorluğu'nun iç guberniyalarında kabul olunmuş şekilde yeni kontrol sistemi oluşturulan Gürcistan'dan farklı olarak, Kuzey Azerbaycan'daki mevcut hanlık ve sultanlık idare sisteminin yeni askeri yönetimlerle değiştirilmesi uzun sürede ve kademeli olarak gerçekleşmişti.

Hanlıklara ait topraklar işgal edilerek başında askeri yöneticiler olan vilayetlere bölünüyor ve bu sistem “askeri halk idaresi” (komendant idare sistemi) olarak adlandırılıyordu.⁷³

Kuzey Azerbaycan Rusya tarafından işgal edildiği zaman Ruslara karşı koyarak direnen hanlıklarda hanlık idaresi kaldırılıyor ve eski idari sistemin yerine “askeri halk idaresi” (komendant) oluşturuluyordu. Örneğin işgalden hemen sonra Gence, Bakü gibi hanlıklarda eski sistem kaldırılarak yerine başında Rus subayının olduğu askeri sistem oluşturuldu. İşgalden sonra Gence Hanlığı’nın ismi değiştirilerek Yelizavetpol (Rusya imparatoru I.Aleksandr’ın karısı Yelizavetta Alekseyevna’nın şerefine) oldu. Hanlığın toprakları kazaya çevrildi ve Gürcistan guberniyasının bünyesine verildi. Yelizavetpol kazasında *komutan-yönetici* (komendant) görevini ilk başlarda Tiflis Muşketyor Alayının komutanı Binbaşı Koçnev yürütüyordu. Yerel idare (zemstvo) polisinin doğrudan katılımıyla yerli ahaliden toplanan vergiler *komutan-yönetici* tarafından Yüksek Gürcü hükümetinin hazinesine gönderiliyordu. Yelizavetpol *komutan-yöneticisinin* Gürcistan yönetimi ile başka alanlarda ilişkileri bulunmamaktaydı. İşgalden sonra Bakü Hanlığı’nın toprakları ise vilayete çevrildi ve vilayetin başına *komutan-yönetici* atandı⁷⁴. *Komutan-yönetici* olarak Rusya askeri kuvvetlerinden General Guryev tayin edildi. Hanlığın en yetkili idari organlarında denetim sağlanırken genel işleyişe etki edecek keskin düzenlemeler ilk aşamada yapılmadı. Askeri halk idaresi adıyla bir yönetim oluşturuldu. İlk önce yeni vilayetin gelirleri ve idaresi ile ilgili tedbirler alındı. Köylerde görev yapan yüzbaşılardan gelirleri, köy halkının sorumlulukları tespit edildi. Köylerde aksakallar seçilerek yüzbaşılara yardımcı yapıldı. Bakü vilayetine atanan *komutan-yöneticiye* vilayetteki tüm görevli kişilerin yetkilerini dengelemek ve vilayetten toplanan vergilerde belirlenmiş miktarlarda değişiklikler yapma yetkisi verildi.⁷⁵ Guryev tarafından Bakü vilayet idaresi ile ilgili yapılan düzenleme 1806’da çar tarafından onaylanmıştır. 1811’de bazı değişiklikler yapıldı ve 1841 yılına kadar bu temelde idare devam ettirildi⁷⁶.

⁷³ Okan Yeşilot, *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, Yeditepe Yay., İstanbul 2010, s.11.

⁷⁴ İlham Xəlilov, “Şimali Azərbaycanca Komendantlıq Rejimi Dövründə Yeni Hüquq-Mühafizə Orqanlarının Yaradılması və Onların Fəaliyyəti Tarixindən”, *Tarix və Onun Problemləri*, No:1-2, BDU Nəşriyyatı, Bakı 2009, s.70.

⁷⁵ Xəlilov, *a.g.m.*, s.70.

⁷⁶ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s. 61.

Rusya'yla savaşmadan anlaşarak karşılıklı sözleşme imzalayan hanlıklarda ise eski sistem geçici bir süreyle korundu. Karabağ, Şeki Şirvan ve Lenkeran hanlıkları Rusya'ya tabi olduktan sonra Rusya İmparatorluğu içinde bağımlı hanlık konumunda kaldılar. Hanlıkların başında bulunan Hanların iç yönetimdeki hakları önceki gibi korunmuş olsa da uygulamada onların yetkileri ve hâkimiyetleri oldukça sınırlandırıldı. Hanlık topraklarında Rus askeri kuvvetleri yerleştirildi, hâkim vassalların kendileri ise, Çar generallerinin listesine dâhil edildi ve Rusya'nın Kafkasya'daki askeri işlerden sorumlu başkomutanın verdiği görevleri yerine getirmeye başladılar.⁷⁷ Özerk yapıda bulunan hanlığın başında bulunan Han, Tiflis'teki Başkomutan'a ve onun aracılığı ile Rusya imparatoruna bağlıydı. Hanlıklar Rusya idaresine özerk konumda geçtikten sonra, Kafkasya Orduları başkomutanı hanın yanına bir subay ve askerler görevlendirmekteydi. Hanların halk içindeki durumuna, hanlık içindeki grupların tavrına yönelik doğrudan bilgi sahibi olabilmekteydi. Hana yönelik halktan şikâyet olduğunda, hanı doğrudan sorgulamaktaydı.⁷⁸

Bazı durumlarda ise işgal edilmiş topraklarda "askeri halk idaresi" (komendant idare sistemi) uygulanmadan önce kısa süreliğine geçiş sistemi oluşturulmaktaydı. Bu geçiş sisteminin işgal edildikten sonra Kuba Hanlığı'nda uygulandığı görülüyor. Rus idaresinin buraya tam hâkim olması 1810 yılına kadar sürmüştür. Çünkü bazı bölgelerde Kuba Hanı Şeyh Ali Han uzun süre Ruslara karşı direnmiştir.⁷⁹ Şöyle ki, Bakü'nün işgalinin ardından Rus birliklerinin Kuba'ya yaklaşmasından korkan yerli halkın çoğunluğu Şeyhali Han'ın önderliğinde dağlara çekildi ve Rus birlikleri boşalmış şehre kolayca girdiler. General Bulgakov General Gudoviç'ten Kuba'da hanlık sistemini hemen kaldırmak, en güvenilir beyleri kendi tarafına çekip iç yönetimi ve gelirlerin toplanılmasını bu beylere havale etmek ve de bir subayın başkanlığı ile orada iki kazak alayı tutmak hakkında talimat aldı.⁸⁰ Bunun üzerine Bulgakov Kuba beylerinden Hacı Bey'i kendisine vekil seçmiş ve Kuba'nın idaresini ona vermiştir. Adaletli bir şekilde yargıyı yerine yetirme, vergileri toplama gibi taleplerde bulunmuştur. Ancak yargılamada idam yetkisini Hacı Bey'e vermemiştir. İşgalin hemen sonrasında yönetimin yerel fakat

⁷⁷ *Azərbaycan Tarixi*, IV. Cild, s.100.

⁷⁸ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.129.

⁷⁹ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.62.

⁸⁰ Quliyev, *a.g.m.*, s.61.

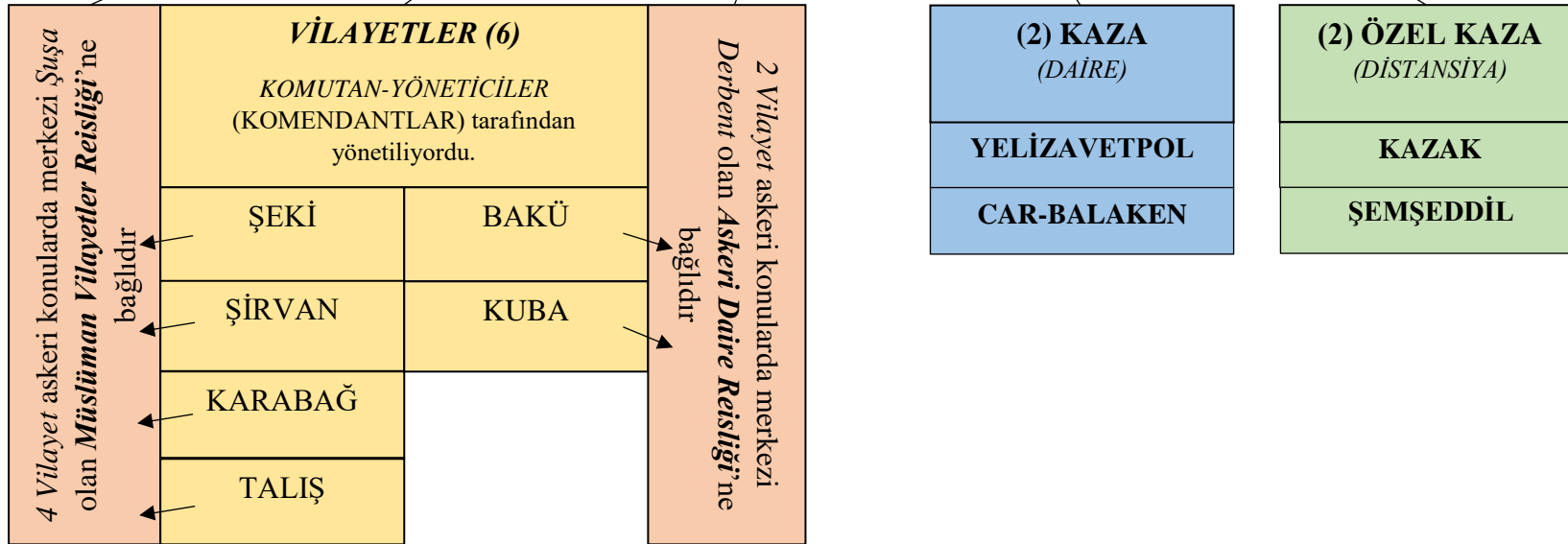
Çar rejimine sadık olan kişilere verilmesi işgalcilerin bu bölgelerde onlara karşı olan direnci zayıflatmak isteğinden kaynaklanıyordu. Ancak Kuba halkı ve beyleri Rus idaresine karşı ayaklanmışlardır. 1809 yılına gelindiğinde ise Kuba’da yönetim sadece Hacı Bey’le yürütülmedi. Buradaki yönetim Rus askeri yetkililerinin gözetiminde Rusya’ya sadık yerli beylerden eski Bakü hanı II Mirza Muhammed Han’ın başkanlığında 4 kişiden oluşan vilayet kuruluna verildi. İdari usuller hanlık zamanındaki gibi devam ettirilecekti. Fakat bu konsey sadece geçici olarak ve bir nevi halkın güvenini kazanmak için oluşturulmuştu. Çünkü konseyin faaliyetleri Kuba’da bulunan Rus askeri birliğinin komutanı Binbaşı Ryabin’in kontrolü altındaydı. Rus askerleri burada istedikleri gibi hareket etmekteydiler. Bu durum da doğal olarak halkın itirazlarına sebep oluyor ve ayaklanmaları kaçınılmaz kılıyordu. 1810 yılında işgal rejimine karşı çıkmış isyan konseyin nüfuzunun zayıf olduğunu gösterdi. Nitekim ayaklanmanın kısa sürede bastırılmasının ardından geçici konsey kaldırıldı ve Kuba’da da “askeri halk idaresi” oluşturuldu.⁸¹

General Sisianov zamanında başlayan özerk idare Yermolov dönemine kadar bazı hanlıklarda devam etti. Yermolov, hanlıkların özerk yapısını kaldırma yönünde politikalar geliştirdi. Merkezîyetçi yapısı her dönem güçlenen Rusya imparatorluğu için hanlıkların özerk yapısı kabul edilebilir görünmüyordu. Rusya’nın güneye nüfuzunu artırma amaçlı hedefi ile bağlantılı olarak komşuları ile gergin ilişkileri, Azerbaycan bölgesindeki özerk hanların da durumunu güçleştirmekteydi. Bu hanlara karşı çok güveni olmayan, Rusya merkezi yönetimi bunların ortadan kaldırılması için uygun koşullar oluştuğunda değerlendirmekteydi. Yermolov, vergilerde, hukuk düzeninde, sorumluluklarda bir değişiklik olmadan bundan sonra yarı bağımsız hanlıklar kendi memurları aracılığı ile doğrudan yönetecek şeklinde duyuru yaptığında halktan büyük bir tepki ve isyan olmadı. Çünkü önceden memurlar hanlığın içinde varlardı.⁸²

⁸¹ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.63-64; Xəlilov, *a.g.m.*, s.70.

⁸² *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.129.

ÇAR NAİBİ/ÇARLIK RUSYASI'NIN KAFKASYA'DAKİ BAŞ KOMUTANI

Azerbaycan'da İdari Yapı 1828-1840

Hanlıklar ve halk arasındaki duruma örnek olması açısından, Şeki hanlığının başına Gudoviç tarafından getirilen han sülalesi, İsmail Han ve onun babası halk tarafından istenmeyen kişilerdi. Burada iktidar değişimi kolay oldu.⁸³ Nitekim çok geçmeden ilk başlarda eski sistemin korunduğu hanlıklarda da “askeri halk idaresi” (komendant idare sistemi) uygulanmaya başlandı. Şöyle ki; 1819 yılında Şeki, 1820 yılında Şamahı, 1822 Karabağ ve 1826 yılında Lenkeran hanlıklarında eski sistem kaldırılarak yerine “askeri halk idaresi” oluşturuldu.⁸⁴ Lenkeran hanlığında kısa bir süre sonra 23 Nisan 1828’de Rusya’nın Kafkasya orduları Başkomutanı General Paskeviç, genelkurmay subayı, iki yüksek rütbeli subay ve yerel halktan Rusların itibar ettiği iki kişiden oluşan geçici idari sistem oluşturulması için talimat verdi. Bundan iki sene sonra 15 Nisan 1830’da Lenkeran geçici idari sistemi için Bakanlar Kurulu tarafından yeni kadrolar tasdik edildi. Lenkeran’da geçici idari sistem 1841 yılına kadar devam etti.⁸⁵ Dolayısıyla Lenkeran hanlığında da eski sistemin kaldırılmasıyla Kuzey Azerbaycan topraklarındaki eski idari sistem tamamen kalkmış oluyordu. Kuzey Azerbaycan toprakları Çarlık Rusyası tarafından işgal edildikten sonra bu bölgede, 6 vilayet (Talış, Şirvan, Şeki, Karabağ, Bakü ve Kuba vilayetleri), 2 *kaza* (Yelizavetpol ve Car-Balaken daireleri) ve 2 *özel kaza* (Kazak ve Şemşeddil distansiyaları) oluşturuldu.

Vilayetler iki yönetim bölgesinde birleştirildi. Bunlardan birincisi; Şeki, Şirvan, Karabağ ve Talış vilayetlerinden oluşan ve merkezi Şuşa şehrinde olan Müslüman Vilayetleri Reisliği, ikincisi ise Kuba ve Bakü vilayetlerinden oluşan ve merkezi Derbent olan Askeri Daire Başkanlığı idi.

1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşmasıyla birlikte Nahçıvan ve Revan hanlıkları da Rusya’ya bağlanmış oldu. Revan ve Nahçıvan hanlıklarının topraklarında ise Rus Çarı I. Nikola’nın emirnamesi ile 21 Mart 1828 tarihinde “Ermeni Eyaleti”⁸⁶ oluşturuldu.⁸⁷ Oluşturulan eyalet idari olarak Revan ve Nahçıvan vilayetlerine ve

⁸³ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.130.

⁸⁴ *Azərbaycan Tarixi Ən Qədim Zamanlardan XX Əsrin Əvvəllərinə Qədər*, Elm Nəşriyyatı, Bakı 1993, s.205.

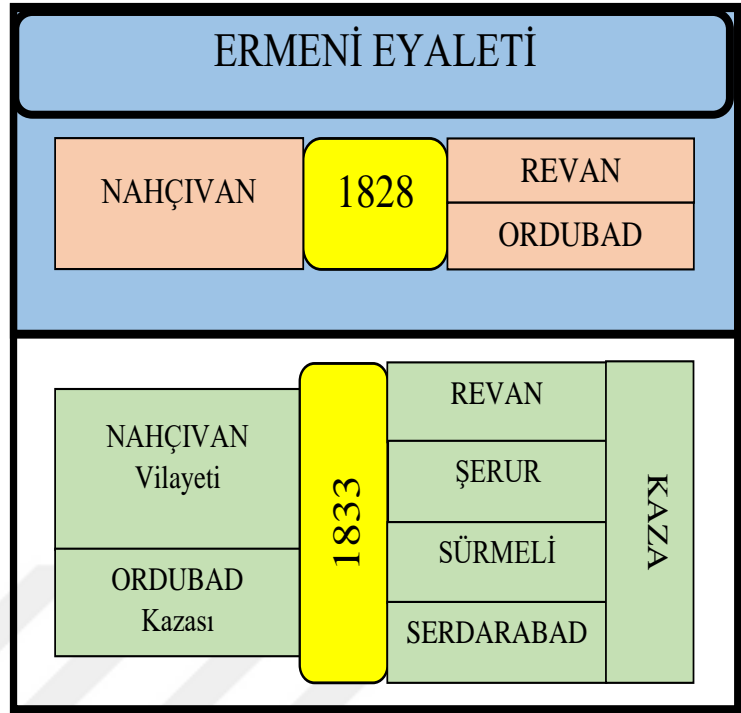
⁸⁵ Xəlilov, a.g.m., s.72.

⁸⁶ *Bu çalışmada “eyalet” kelimesi vilayet ve kazaları da kapsayacak anlamda bir idari terim olarak kullanılmıştır.*

⁸⁷ *İnzibati Ərazi Vahidləri*, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası, s.3.

Ordubad kazasına bölünmüştü. Eyaletin yönetimi ise Gürcü Knezi, Tuğgeneral A.G. Çavçavadze'ye verildi.⁸⁸ Çarlık Rusyası işgal yıllarında bölgede nüfuslarını sağlama almak, hükümete sadık nüfusu artırmak, kendi Ruslaştırma, Hristiyanlaştırma siyasetlerini daha kolay yapmalarını sağlamak amacıyla iskân politikası da yürüttü. Azerbaycan'a Rus

köylüleri ve diğer Hıristiyan nüfusun yanı sıra daha çok Ermenileri yerleştirme politikası izlendi. Örneğin Karabağ Hanlığında, 18. yüzyılın sonundan başlayıp 19. yüzyılın ilk çeyreğinde de devam ettirilen göçlerle Hıristiyan nüfus (Ermeni nüfusu) belli ölçülerde artırılmaya çalışıldı. Nitekim Sisianov zamanında (1803-1806) 390 Ermeni ailesi Şuşa'ya getirilip yerleştirilmişti. Bu iskân politikası Çarlık Rusyası'nın bölgedeki genel tavrının bir işaretiydi. Çarlık Rusyası'nın yeni ele geçirdiği bölgelerdeki halk Müslüman ise, politik ve askerî gelişmelere bağlı olarak bu bölgelere İran ve Osmanlı Devletinden Ermeni nüfusunu göç ettirmekteydi. Nitekim Çarlık Rusyası bu politikayı, 1830'larda daha etkin olarak devam ettirdi.⁸⁹ Ayrıca 1826-1828 yılları Rus-İran Savaşı sırasında İran'dan ve Azerbaycan'ın güney bölgelerinden Güney Kafkasya'ya, 18 bin Ermeni ailesi yerleştirildi.⁹⁰ Ermenilerin Azerbaycan bölgesine özellikle de Nahçıvan, Revan, Karabağ bölgelerine toplu şekilde yerleştirilmesi ise Rusya'nın Şubat 1828'de İran'la imzaladığı

1828 sonrası Azerbaycan Topraklarında kurulan Ermeni Eyaleti

⁸⁸ Aydın Mirzəzadə, "XIX Əsrin 20-30-cu illərində Çar Rusiyası Tərəfindən Ermənilərin Cənubi Qafqaza Kütləvi Köçürülməsi və Bölgədə "Erməni Amili"nin Yaranması", *Tarix və Onun Problemləri*, No:4, BDU Nəşriyyatı, Bakı 2014, s.59.

⁸⁹ Hayri Çapraz, "Güney Kafkasya'da Ermenistan Bölgesinin Oluşumu", *Revan Türkleri*, editör: Okan Yeşilot, İstanbul 2016, s.72.

⁹⁰ Nuriyeva, *a.g.e.*, s.190.

Harita 4. Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'a Yerleştirilmesi

<http://tarix.info/kitabxana/xerite/1453-azerbaycan-tarixine-id-xeriteler.html>, web sayfasından yararlanılmıştır (12.11.2016).

Türkmençay Antlaşması ve Osmanlı Devleti ile Eylül 1829'da imzaladığı Edirne Barış Antlaşması ile oldu. Türkmençay Antlaşması'nın XIV. maddesine göre, İran'da yaşayan Ermenilerin Azerbaycan'ın Karabağ, Revan ve Nahçıvan hanlıklarının topraklarına yerleştirilmesi öngörülüyordu.⁹¹ İlk önce Katalikos Nerses Aştaraketsi İran'dan Ermenilerin göçü için proje hazırladı ve bu projenin hayata geçmesine, A. Griboyedov ve İ. Paskeviç'in Türkmençay antlaşmasına XV. maddeyi eklemelerinin büyük etkisi oldu. Ermenilerin göçünün kontrolünü sağlamak için Yegizar Lazaryan (Lazarev) 1827 senesinde Tebriz'e gönderildi. Nahçıvan ve Revan'da göç komitesi kuruldu.⁹² Bu olayları takiben Türkmençay, Maragin, Tebriz, Salmas, Hoy, Urmiye hanlıklarından 3 ay içinde 8 bin Ermeni ailesi Güney Kafkasya'ya göç ettirilerek Nahçıvan, Revan, Karabağ gibi bölgelere yerleştirildi. İran'dan gelen gruplar, eski Revan Hanlığı'nın Garnibasar,

⁹¹ Murteza Hasanoğlu, Nesrin Süleymanlı, "Ermenistan Devleti'nin Oluşum Sürecinde Güney Kafkasya'da Nüfuz Mücadelesi ve Azerbaycan", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, II/2, İstanbul 2013, s.293.

⁹² Allahverdiyev, vd., *a.g.e.*, s.168.

Zangibasar, Karpibasar, Daraçığag, Revan, gibi bölgelerine dağıtıldı. Bunlar arasında Zangibasar'a 1211 aile, (5359 kişi), Daraçığag'a 575 aile (3535 kişi), Revan şehrine 366 aile (1715 kişi) yerleştirildi. Nahçıvan bölgesinde ise en fazla iskân, Daralagöz bölgesinde olup, buraya 507 aile (2838 kişi) yerleştirildi.⁹³ Resmi verilere göre, genel olarak 1828-1830 yılları arasında Kuzey Azerbaycan'a İran'dan 40 bin, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ise 84600 Ermeni yerleştirilmiştir.⁹⁴ Fakat Çarlık Rusyası görevlisi N.N. Şavrov bölgeye resmi olarak 124.000 Ermeni'nin göç ettirildiğini, ancak kayıt dışı göçler de dikkate alındığında gayri resmi rakamın 200.000 olabileceğini yazmıştır.⁹⁵ İran'dan ve Osmanlı Devleti'nden Kuzey Azerbaycan bölgesine yerleştirilen Ermenilere benzer ayrıcalıklar tanınmıştır. Paskeviç 26 Şubat 1828'de Lazarev'e ve 29 Şubat 1828'de Erivan Geçici idaresine 19 maddelik bir talimat gönderdi. Bu talimata göre, göç ettirilen Hıristiyanlardan ticaretle uğraşanların, yine ticaretle meşgul olmaları için şehirlerde yerleştirilmesi, köylülere yeterince verimli toprak ayrılması ve 6 yıl süresince vergilerden, üç yıl ise başkaları için zorunlu toprak mükellefiyetlerinden muaf tutulacakları, göç edenlerin mümkün olduğunda Erivan ve Nahçıvan vilayetlerine gönderilmesi istendi.⁹⁶ Ayrıca yeni bölgelere yerleştirilen Ermenilere 25 ruble para desteği de verildi.⁹⁷

Ermenilerin yanı sıra birinci Rus-İran savaşının (1804-1813) bitmesinin ardından işgal edilmiş Azerbaycan bölgelerine Ruslar da yerleştirilmiştir. İlk önce 3 Ocak 1821'de verilmiş emirname ordu karargâhlarında çiftlikler ve askeri meskenler oluşturmak öngörülüyordu. Bu bölgelerde askerlik süresini bitirmiş askerleri yerleştirerek onların burada kalmalarını sağlamak amaçlanmıştır. Fakat askerlik süresi bitenlerin kalmak istememeleri sonucu bu proje yürümedi. Onun içindir ki, 20 Ekim 1830'da verilen yeni bir emirnameyle Rusya'dan bu bölgelere Rus köylüleri yerleştirildi. Yerleştirilen köylüler

⁹³ Çapraz, 2016, s.76.

⁹⁴ İlham Əliyev, *Qafqazda İmperiyalar və Ermənilərin Azərbaycan Ərazilərinə Köçürülməsi*, Bakı 2010, s.67.

⁹⁵ Çapraz, 2016, s. 76

⁹⁶ Nesrin Sariahmetoğlu, "Türklerin Göçlerin ve Sürgünlerin Tarihi Gelişimi", *Revan Türkleri*, editör: Okan Yeşilot, İstanbul 2016, s. 102, 103.

⁹⁷ Hayri Çapraz, "Güney Kafkasya'da Ermeni Nüfusu (19. Yüzyıl)", <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/guney-kafkasyada-ermeni-nufusu-19-yuzyil/>, 23.07.2016.

genellikle Karabağ bölgesindeydi. 19. yüzyılın 30-40'lı yıllarında Güney Kafkasya'da oluşturulan 34 Rus köyünden 30-u Azerbaycan bölgesindeydi.⁹⁸

Güney Kafkasya'da ve özellikle de Azerbaycan'da yerleştirilen diğer bir millet ise Almanlar olmuştur. Napolyon savaşları sonucunda Almanya'nın ekonomisi zorlaşmış, durumu kötüleşen ahali ise başka yerlere göç etmiştir. Bu Alman kolonileri Rusya'ya da yerleşmek için defalarca başvurmuşlar ve sonunda kabul edilmişlerdir. 1817 yılında ilk alman grupları Güney Kafkasya'ya gelmişlerdir.⁹⁹ Yermolov'un izniyle 1817-1818 yıllarında Güney Kafkasya'ya göç etmiş 8 Alman kolonisinden ikisi (Yelenedorf (günümüz Hanlar) ve Annenfeld (günümüz Şemkir)) Azerbaycan bölgesinde yerleştirilmiştir. Rusya yönetim birimleri Almanların bu bölgelerde yerleştirilmesiyle yerli ahalinin onlardan tarım kültürü ve daha iyi çalışma becerisi öğreneceklerini düşünmekteydiler. Onun içindir ki her bir Alman ailesine 35 desyatın¹⁰⁰ toprak verilmişti.¹⁰¹

Savaş, göç gibi durumlardan dolayı Azerbaycan bölgesinin nüfusunda da önemli farklılıklar oluşmaktaydı. Örneğin 1805 yılında Karabağ Hanlığı'nın nüfusunun 10.000 aile olduğu tahmin edilmektedir.¹⁰² 1809'da Bakü şehrinin nüfusunun ise 5300-5500 arasında olduğu söylenebilir. Bu dönem Bakü şehrinin nüfusunun %95'i Azerbaycan Türklerinden oluşuyordu. İkinci sırada ise Ermeniler bulunmakta olup, %3'den az fazla olmak üzere toplam 163 kadın-erkek nüfusa sahiptirler.¹⁰³ Daha sonra Yermolov, hanlıklarda idari yapıyı değiştirdiği sıralarda da bu bölgelerde Türk-Müslüman nüfus diğer unsurlara göre oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Örneğin Kafkasya orduları Başkomutanı Yermolov'un nüfusa ilişkin verdiği bilgiye göre, Karabağ Hanlığı'nda 1823 yılında 20.095 aile yaşamakta olup bunun 15.729 (%78) Azerbaycan Türkü ve 4.366'sı (%22) ise Ermeni ailesiydi. Ayrıca Karabağ'ın başlıca şehri olan Şuşa'da 1.111 (%72,5)

⁹⁸ Allahverdiyev, vd., *a.g.e.*, s.168.

⁹⁹ Almanların Kafkasya'ya yerleşmeleri için daha geniş bilgi ve detaylar için bkz: İkrım Ağasıyev, *XVIII Əsrin Sonu-XIX Əsrin Əvvəllərində Almanların Qafqazda Məskunlaşması*, Təhsil Nəşriyyatı, Bakı 2009, 209 səhifə.

¹⁰⁰ *Desyatın; metre'den önce kullanılan eski bir ölçü birimi, 1,1 hektara tekabül eder.*

¹⁰¹ Allahverdiyev, vd., *a.g.e.*, s.169.

¹⁰² Hayri Çapraz, "19. Yüzyılda Rusya'nın Karabağ Politikası", *Belgi*, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Cilt 1, Sa: 3, yıl 2012, s. 234, 235.

¹⁰³ Fuad Azizaga oğlu Tagiyev, *İstoriya Goroda Baku v Pervoy Polovine XIX Veka (1806-1859)*, (Avtoreferat Dissertatsii), Bakı 1998, s. 15.

aile Azerbaycan Türkü ve 421 (%27,5) aile de Ermeni'ydi. Bundan 78 yıl sonra yazılan, 1901 baskılı bir başka eserde, Karabağ hanlığında 18.500 ailenin bulunduğu ve bunun yaklaşık 9.690 ailesi Türk, 6167 ailesi Ermeni ve 2643 ailesi Kürt olarak verilmektedir. Diğer yandan Karabağ hanlığının köy olarak dağılımına bakıldığında 642 köyün %75'inin Müslümanlara ve %25'inin ise Hıristiyanlara (Ermeni) ait olduğu görülmektedir. Dolayısıyla tüm veriler Karabağ Hanlığında, Türk nüfusun çoğunluğu oluşturduğunu göstermektedir.¹⁰⁴ 1823 yılı itibariyle Yelizavetpol'da 3875 Türk 2855 Ermeni yaşamaktadır. Şehrin toplam nüfusu 6730'dur.¹⁰⁵ Yine diğer bir bölge olan Şeki Hanlığında 1824 yılında verilen bilgilere göre 98.500 kişi yaşamakta olup, bunun 80.000'i Türk, 15.300'ü Ermeni ve geri kalanların 1.500'ü Udin, 1000'i Yahudi ve 800'ü Gürcü'ydü. Ayrıca bu hanlık içinde 1366 Türk din adamı varken, 170 Ermeni din adamı bulunmaktaydı.¹⁰⁶

Bu dönem özellikle şehirlerin nüfusunda hızlı olmayan artışlar vardır. Şöyle ki; 1830 ve 1850 yılları arasında Şeki'de nüfus 14770'den 17945'e, Şuşa'da 10118 kişiden 15194'e, Gence'de 9164'ten 16700'e, Kuba'da 3968'den 7909'a, Nahçıvan'da 3800'den 5157'ye yükselmiştir.¹⁰⁷

Yermolov, hanlıklarda daha önceki idari yapıyı dikkate alarak, şu sistemi kurmuştur. Hanlıklar, vilayete (provintsiya) dönüştürülmüştür. Başlarına *komutan-yönetici* (komendant) atanmıştır. *Komutan-yönetici* (komendant) ve Müslüman vilayetler Askeri Başkanı, Bölge Başkanına (Naçalnik) bağlanmıştır. İlk dönem Müslüman vilayetler Askeri Bölge Başkanı Müslüman olmayan Knez Madatov olmuştur. Madatov da Baş idareciye (Glavnoupravlayuşiy) bağlanmıştır.¹⁰⁸ Askeri daire başkanları (reisleri) Rus generallerinden tayin ediliyordu ve onlar Gürcistan Baş İdaresine bağlıydılar. Onlar hem de tümen komutanları hakkına sahiptiler. Vilayetin idari yönetimi hem askeri hem de sivil yönetim açısından askeri daire başkanına tabi idi. Fakat askeri daire başkanlarının yetkilerini belirleyen özel emir verilmemişti.¹⁰⁹

¹⁰⁴ Çapraz, 2016, s.72.

¹⁰⁵ AKAK, Tom 6 , Çast 1, No1356, s.885.

¹⁰⁶ Çapraz, 2016, s.71, 72

¹⁰⁷ *Azərbaycan Tarixi*, IV. Cild (XIX. Əsr), s.96.

¹⁰⁸ *Uıverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s. 150.

¹⁰⁹ Xəlilov, *a.g.m.*, s.72.

“Askeri halk idaresi” (komendant idare sistemi) bünyesinde genel olarak bölgenin hazinesini, yargı sistemini, polis ve gizli bölümlerinin idaresini birleştiriyordu. *Komutan-yöneticiler* (Komendantlar) bölgenin mal varlığının korunmasından, para vergilerinin toplanmasından, kadıların onaylanmasından, mahal naipleri ve diğer memurların tayin edilmesinden, yolların ve köprülerin takibinden sorumluydular.¹¹⁰ *Komutan-yöneticinin* emrinde olağanüstü durumlar için askeri birlik, onlarca sayısı ile ifade edilebilecek polis görevlileri (yasovullar) ve Mahal beyi olarak görev yapan Polis şefleri bulunmaktaydı. Bunlar ile yönetimini gerçekleştirmekteydi.¹¹¹ Ayrıca *komutan-yöneticiler*, buldukları vilayetin bütçesinden doğrudan sorumluydular. Emrindeki yönetici-asker unvanlı kişiler, harcamaları, bütçede kalan paraları ve bunların nereye ne kadar harcandıkları konusunda kendisine bilgi vermekteydiler.¹¹² Bunların yanı sıra yerel halkın davranışını ve Rusya hâkimiyetine karşı olan tavırlarını öğrenmek için yerel kişilerden düzenlenen gizli bölüme de başkanlık ediyorlardı. “Askeri halk idaresi” (Komendant askeri idari sistemi) yönetiminde *komutan-yöneticiyle* (komendantla) birlikte, *komutan-yönetici yardımcısı*, kalebeyi (polismeyster), vilayetin çiftliklerini kontrol eden vilayet hazinedarı ve diğer memurlar faaliyet göstermekteydi. Bakü vilayetinde 1824 yılında onaylanmış askeri idare yönetiminin geçici kadroları; askeri karargâh subayı, ayrıca diğer subaylardan olan yardımcısı, kalebeyi (polismeyester) ve onun yerli halktan olan yardımcısı, sivil memurlardan kâtip, tercüman, mirza, atlı ve yaya yasovul¹¹³lar’dan oluşmaktaydı.¹¹⁴ Bu yönetim kadroları diğer vilayetlerde de tahsis edilmişti.

Komutan-yöneticiler Kafkasya’daki Rus ordusunun başkomutanı tarafından genelde binbaşı veya daha üst düzey Rus subaylarından¹¹⁵ tayin ediliyordu. *Komutan-yöneticiler* sadece başkomutana tabi olup vilayetlerin içinde bulunduğu bölge başkanlarına (Müslüman vilayetleri ve askeri daire reisleri) karşı hiçbir sorumluluk taşımıyorlardı. Komutan-yöneticilerin en önemli görevlerinden birisi yönettikleri bölgenin mal varlığını korumaktı. Fakat vilayetlerde keyfî yönetim söz konusuydu ve

¹¹⁰ *Azərbaycan Tarixi*, s.81-82.

¹¹¹ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s. 148.

¹¹² *ADTA*, Fon 91, Opis 1, Dosya: 83, s.6a, 6b.

¹¹³ *Koruyucu, muhafız. (TDK)*.

¹¹⁴ Xəlilov, *a.g.m.*, s.72.

¹¹⁵ Üst düzey Rus subaylarına örnek olarak; Kuba komendantları olmuş *Albay Lisaneviç*, *Binbaşı Ponomaryov*, *General Tihanovski*’yi, *Albay Gimbut*, Şirvan komendantları *Yarbay Visitovski*’yi, *Albay Krakovski*’yi, *Albay fon Aşuberg*’i, *Talış* komendantı *Yarbay Lutsenko* gösterilebilir.

komutan-yöneticiler burada istedikleri gibi hareket etmekteydi. Nitekim *komutan-yöneticiler*, Hanlıklar işgal edildiğinde, Rus devlet hazinesine geçen petrol kuyuları, meyve, üzüm, dut bağları, otlaklar gibi toprakları istedikleri gibi işletmekte veya çeşitli tacir ve beylere iltizama vermekteydiler. Ancak Rusya yönetimi açısından en büyük zorluk geniş hanlık arazilerinin kullanıma sokulmasındaydı. Bu topraklar rençberler aracılığıyla hanlığa ait araçlar ve hayvanlar ile işletilmekteydi. Bu işletilme özellikle, yakın veya uzak hanlığa ait köylerdeki reayaların kendi ayanlarıyla gelip buğday ve arpa tarlalarında çalışması şeklinde olmaktadır.¹¹⁶ İltizam usulüyle yerel beyler üzerinden, bölge halkının denetimi ve sadakati sağlanmaya çalışılıyordu. Şehir ve vilayet mahkemelerinde imzalanan anlaşmalarla hazineye mahsus topraklar 3-6 seneliğine iltizam olarak beylere verilmekteydi. Beyler, iltizam karşılığında devlete yıllık belirli miktarlarda para ödemekteydiler. Ayrıca, iltizama aldıkları toprakları işleyen devlet köylülerinin sahibi oluyor, geleneksel vergi ve mükellefiyetleri istedikleri gibi düzenleyerek istismar yöntemlerini uygulamaktan çekinmiyorlardı.¹¹⁷ Dolayısıyla iltizamcıların keyfi idaresi köylüleri oldukça zor duruma sokuyor, itirazların çoğalmasına ve şikâyetlerin çoğalmasına neden oluyordu. Bu iltizamcılar arasında Müslümanların yanı sıra gayri Müslimler özellikle de Ermeniler çoğunlukta idi. Örneğin 1822 yılında Şeki vilayetinde pirinç tarlaları 5 Ermeni tacirine ve 4 Müslüman Bey'e iltizama verilmişti. Bunun sonucunda devlet bu işten 24173 gümüş manat gelir elde etmişti. Bir başka örnek, 1830-1833 yılları arasında Şirvan vilayetinde 100 meyve ve üzüm bağları da bir Ermeni tacirine 4 seneliğine iltizama verilmişti. Bunun karşılığında da devlet 12000 gümüş manat gelir elde etmişti. Ayrıca 1820-1830 yıllarında Şirvan, Karabağ, Şeki ve Kuba vilayetlerinde hayvancılıkla uğraşan sakinlerden otlak hakkı ücretin toplanması da iltizama verilmiş ve karşılığında büyük miktarlarda gelirler elde edilmişti. Örneğin 1822-1825 yıllarında sadece Şeki ve Kuba vilayetlerinde otlakların 4 kış mevsiminde kullanılmak üzere iki tacir ve bir beye iltizama verilmesi karşılığında devlet 54800 gümüş manat gelir elde etmişti.¹¹⁸

¹¹⁶ *Utverjdenie russkogo vladiçestva na kavkaze*, Tom 12, s.155.

¹¹⁷ Süleyman Əliyərli, *Azərbaycan Tarixi (Uzaq Keçmişdən 1870-ci İllə Qədər)*, Çıraq Nəşriyyatı, Bakı 2009, s.637.

¹¹⁸ Əliyərli, *a.g.e.*,s.638.

Rusya işgali sonrası ilk dönemde hanlık finans (maliye) sistemi aynen bırakıldı. Rusya yönetimi, önceki usulde hanlık arazilerini kullanmaya devam etti. Ancak sonuç oldukça üzücü oldu. Örneğin Şuşa vilayetinde Melik Arhskoe'de, hanlık zamanında 15 bin pud zahire verirken, Rusya yönetiminde 1819'da sadece 800 pud zahire verdi. Yani Rusya yönetiminin ektirdiği tohumun yarısını alabildi. Daha sonraki 2 yılda ise genel ortalama 2400 pud zahire oldu. Bunun yanında burada yaşayan sakinler, her biri 4 gün kullanılmak üzere 500 pulluk (tahta galiba), 1809 çalışan, zahire taşıma için 1402 öküz vermek zorundaydı. Tüm bunların bedeli 11 bin rubleye karşılık geliyordu. Bu nedenle bunların yerine 11 bin ruble vergi almak (veya yarısını almak) daha kazançlıydı. Bu durumda, Melik Arhskoe'de sakinlerinin toprakları istedikleri şekilde kullanmalarına izin verilecek, İslami kurala göre olan gelirinin onda birini verecekti. Birkaç başarısız tecrübeden sonra, bu uygulamaya geçildi. Melik Arhskoe'de ve buna benzeyen vilayetlerdeki (eski hanlıklarda) birçok hazine bölgesinde bu uygulamaya geçildi.¹¹⁹

Bunların yanı sıra *komutan-yöneticiler* (komendantlar) ayrıca kendilerine ve Rusya'ya sadık kimselere bu topraklardan hediye olarak da vermekteydiler. Bununla da yerli beylerden kendileri ve Rusya için sadık kimselerin güvenini kazanmaya çalışıyorlardı. Örneğin 1810 yılında Kuba'da itirazların bastırılarak askeri idare sisteminin oluşturulmasından sonra Kuba *komutan-yöneticisi* Lisaneviç'in yerli beylerden Memmed Bey'e ilk toprak hediyesini verirken gerekçe olarak; "Şahsınız tarafından bizim majesteleri hükümdara gösterilen hoşgörü ve rağbete göre... ben size köyleriniz Zarkova ve Talabini'nin kontrolünü... tam güvenle size bırakıyorum ki, siz bunu kendinizin Rusya hükümetine sadakatinizin karşılığı olarak kabul edeceksiniz, majesteleri imparatora karşı saygınızı koruyacaksınız ve sadece kişisel çıkarlarınızı gözetmeyip, halkı da bu tür suçlardan (Çar yönetimine karşı itirazlardan) sakındıracağız ve köylüleri veya başka birilerini buna teşvik edenler olursa onlara karşı tavır alacağız".¹²⁰ Başka bir örnek olarak 1811 yılında Kafkasya ordusunun başkomutanı General Tormosov'un Keuhanlı, Mirzekend, Hudat, Padar gibi köyleri Ağa Bey Sadıgov'a hediye ettiğini, 1822 yılında Şirvan *komutan-yöneticisinin* 4 köyün idaresini Mustafa Bey'e havale ettiği gösterilebilir. Dolayısıyla terkedilmiş topraklar

¹¹⁹ *Utverjdenie russkogo vladiçestva na kavkaze*, Tom 12, s.155.

¹²⁰ İ.M.Gasanov, *Çastnovladelçeskiye Krestyane v Azerbaycane v Pervoy Polovine XIX Veka*, Baku 1957, s.20.

komutan-yöneticinin veya askeri bölge yöneticilerinin iyi niyetini kazanmış olanlardan isteyenler arasında ilgili bölgenin yerel yönetimi tarafından dağıtıldı. *Komutan-yönetici* tercümanları, yasovullar, beyler, tüccarlar ve sıradan insanlar süresiz kullanım olacak şekilde bu toprakları aldılar. Toprakları almanın karşılığı olarak, buraya yerleşme zorundalar ve ürünün onda birini vergi vermekle yükümlü olacaklardı.¹²¹ Bunların yanı sıra *komutan-yöneticiler* hazine topraklarından vergilerin zamanında toplanmasını da takip ediyor veya kendileri de vergi tayin ediyorlardı. Gümrük parası (rehdari) ve kantar parası (mizan) gibi vergilerin toplanmasının kontrolü de *komutan-yöneticilerin* yetkisindeydi.¹²²

Komutan-yöneticiler (komendantlar) ceza organlarının, polis ve mahkemelerin de faaliyetine başkanlık etmekteydi. Vilayetlerdeki mahkemeleri *komutan-yöneticiler* yönetmekteydi. *Komutan-yöneticilerin* ölüm hükmü verme yetkisi yoktu, bundan başka bütün yetkilere sahipti. *Komutan-yöneticilerin* yetki dışı-keyfi davranmalarında bazı üst yöneticilerin bölge halkı aleyhine düşünceye sahip olmalarının da etkisi büyüktü. Çünkü Çar hükümeti, zaman zaman Azerbaycan'daki devlet işlerine, kasten en acımasız, Rusya'nın merkezinde hiçbir işe yaramayan, defalarca rüşvet olaylarında suçlanan kişileri memur olarak tayin etmekteydi. Örnek olarak Kafkasya'da Müslüman Vilayetleri İdaresinin başına tayin olunan Gürcü Knezi General İ.N. Abhazov'a ve onun Azerbaycan'daki ahaliye karşı tutumuna bakıldığında bu durumun ne denli gerçek olduğu anlaşılır. Onun verdiği serencamların birinde şöyle yazılmıştı: "Ne hesabına olursa olsun burada ciddi kontrol olmalıdır. Azerbaycan'da halklara serbestlik verilmemelidir. Yine Abhazov'un mektuplarının birinde; Çalışmak gerekir ki, Karabağ nüfusunun Rusya'ya ilgisi artsın. Onların arasından yeterince kişiyi süvari desteğe çekmek gerekiyor."¹²³ Yönetim şubelerinin bu denli yaklaşımı bölgelerdeki memurların da yetki dışı-keyfi faaliyetler gerçekleştirmelerine imkânlar açıyor, hareketlerinde kolaylık sağlıyordu.

Vilayetler hanlıklar zamanında olduğu gibi mahallara ayrılmıştı. Mahalların başında *komutan-yöneticiler* tarafından Çarlık Rusyası'na sadık yerel beylerden belirlenen mahal naipleri durmaktaydı. Mahal naipleri görevlerine devam ettirildiler veya

¹²¹ *Utverjdenie russkogo vladicestva na kavkaze*, Tom 12, s.155.

¹²² *Azərbaycan Tarixi*, IV Cild, s.101.

¹²³ Nilufər Məmmədzadə, "XIX Əsrin I Yarısında Çar Rusiyasının İşğalçılıq Siyasəti və Şimali Azərbaycan", *Tarix və Onun Problemləri*, No:4, BDU Nəşriyyatı, Bakı 2011, s.34.

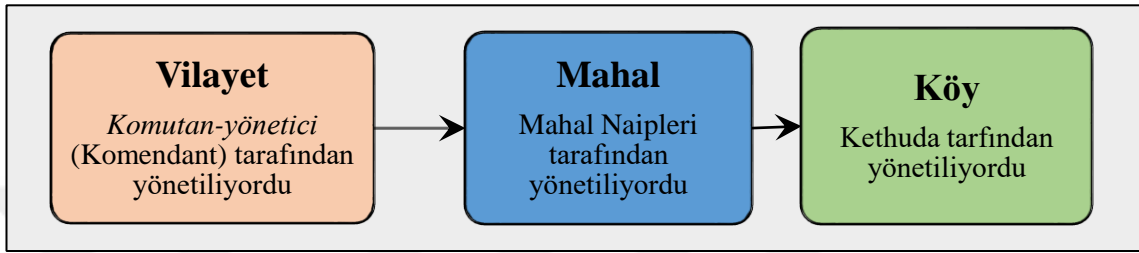
soyu bey soyundan olup İran şahı tarafından bu unvanı almış olanlar yeniden tayin edildiler. Mahal naiplerinin eski hakları korundu, gelirleri kendilerine bağlı olan köyler aynen devam ettirildi. Köyleri idare eden beyler, mahal naiplerine yardımcı olarak kabul edildiler. Bu beyler zaman zaman kasaba yönetiminde sorumlu beyler (volostnie beyler) olarak adlandırıldılar.¹²⁴ Naiplerin de birçok önemli görevleri bulunmaktaydı. Fakat naiplerin hak ve görevleri herhangi bir resmî belgeyle teyit edilmemişti, bu görevler her bir vilayette farklılık göstermekteydi, hatta çoğu zaman tek bir vilayetin sınırları dâhilinde de aynı değildi. Mahal naiplerinin en önemli görevleri; köyler arasında vergi dağılımı yapıyor, ahaliyi vergileri zamanında ödemeye zorluyor, köylüler arasında yaşanan tartışma ve kavga doğuran sorunları çözüyor, yargı ve polis işlerini kontrol ediyorlardı.¹²⁵ Fakat yerli beylerden tayin edilmesine rağmen naiplerin de bazıları halkı amansızca sömürüyorlardı. Naipler en fazla köylülerin çalışması sonucu zengin oluyorlardı. Çünkü köylüler üzerinde istedikleri kadar vergi koymanın yanı sıra çok büyük arazilere sahip çiftliklerinde de karşılıksız olarak köylüleri çalıştırmaktaydılar. Örneğin Kuba'da Müşkür mahalının naibi Caferkulu Bey Bakühanov sadece pirinç satmakla yıllık 3 bin gümüş manat kazanıyordu. Naiplerin çeltik, tahıl, arpa, darı ekinlerini, bağlarını rencberler işliyordu. Her sene naipler ekin sahalarını, çiftliklerini genişleterek bu rencberleri daha da fazla çalıştırıyorlardı. Mesela hazine vergilerini ödemek için 100 el arabası mahsul gerektiği halde onlar köylülerden 3 katı fazlasını talep ediyorlardı. Hazine vergileri ödendikten sonra geri kalan fazla mahsulü tekrar köylülere parayla satıyorlardı. Bir başka mahal olan Buduk mahal naibi Memmedhan Bey de tarım işlerinin tamamını köylülere yaptırmış, ayrıca iki sene boyunca ekin için gerekli tohumu da onlardan ücretsiz olarak almıştır. Pamuk ekini için de gerekli malzemeleri köylülerden almıştır. Bu durumla ilgili Müşkür mahal ahalisinin şikâyetinde şöyle yazılmıştır. Siz majestelerine *komutan-yönetici* Gimbut'un kanunsuz hareketlerini bildirmekle beraber, ayrıca sizden onu, onun tercümanı Aslanov'u, Memmedhan beyi ve Caferkulu ağayı vazifelerinden almanızı rica ediyoruz, çünkü onlar Gimbut'un bizlere karşı yaptığı kanunsuz hareketlerinin hepsinde iştirak ediyorlar.¹²⁶ İleride görüleceği üzere doğal olarak bu durum da köylülerin şikâyetlerinin çoğalmasına neden olmaktaydı.

¹²⁴ *Utverjdenie russkogo vladiçestva na kavkaze*, Tom 12, s.151.

¹²⁵ Mahmud İsmayıl, *Azərbaycan Tarixi*, Azər nəşr, Bakı 1993, s.216.

¹²⁶ Əliyərli, *a.g.e.*, s.651.

“Askeri halk idaresi”nin en alt basamağında kethüda ve yüzbaşılar duruyorlardı. Köyleri kethüdalar yönetiyorlardı. Kethüdalar yönettikleri köylerde, kural ve kanunlara uyulması, köylülerin mükellefiyetlerini düzenli ve zamanında yerine getirmesi, para vergilerinin toplanması, yolların, köprülerin ve kanal şebekelerinin korunması gibi görevlerden sorumluydu. Mahal naipleri ve kethüdalar maaş almıyorlardı. Onlar vergilerin bir kısmını kendilerine alıyor veya *komutan-yöneticiler* onlara araziler ve bu toprakları işlemek için *rencberler*¹²⁷ hediye ediyordu.¹²⁸

Köyler üzerinde hak sahibi olan ve gelirlerini toplayan kişiye daruga denilmekteydi. Erivan hanlığı dışında hepsinde küçük farklılıklarla aynı şekilde daruga sistemi vardı. Rusya idaresi bu durumu bazı yerlerde gelenek ve adetlere göre kanun gibi kurallaştırmaya çalıştı. Örneğin 1817’de Kuba vilayetinde (provintsiyası) halkın daruga’lara (yani sorumlu oldukları beyine) karşı yükümlülükleri şu şekilde belirlendi; 1)- Halk her türlü tahıl ürününün onda birini bey’e (darugaya) verecek, her erkek 7 pud 22,5 funt’luk arpasını beye ayıracak, her hane (ev) belirli bir miktar buğday verecek. 2)- Her hane 2 araba odun verecek. 3)- Her iki hane (2 ev) bir araba ot şeklinde bitki kalıntılarından verecek (galiba hayvanlar için). 4)- Her köy yılda 2 gün olmak üzere tümüyle beyin topraklarında çalışacak. Bey’in tüm yıl emrinde olacak şekilde bir nöker, bir arazi çalışanı ve bir seyis (at bakıcısı) bulunacaktı. 5)- Her 10 ev (dvor) iş zamanı bir işçi kişi verecekti. 6)- Halk, bey için şehirde ve köyde ev yapmak zorundaydı. Eğer bey sefere gidecek olursa, köy ona donanımlı bir at vermekle yükümlü olacaktı. 8)- Bey adına zahire vergilerini toplamak üzere köye gelen kişiyi ve onun atını köylü doyurmak zorundaydı. Tüm bu haklar karşılığında bey de şunları yapmak zorundaydı: halkın kötü niyetli davranışlarını engellemek, toplu soygun-eşkıyalık faaliyetlerini ortadan

¹²⁷ *Rencber: paralı köylü işçilerdi. Tamamen fakirleşerek, üretim araçları ve topraktan yoksun olan bu grup, zengin kimselere kendi emeğini satıyordu. Para ve piyasa ilişkilerinin gelişimi döneminde rencberlerin sayısı çoğalmaya başladı.*

¹²⁸ Vahid Öməröv, “Azərbaycan XIX Əsrin Birinci Yarısında: Rus İşğal Rejimi”, *Səs Qəzeti*, <http://sia.az/az/news/fashion/317320>, (26.12.2014).

kaldırmak, şüpheli insanları yakalamak ve onları mahal beyine teslim etmek. Halkı, posta, yol, sulama ve diğer devlet görevlerinde tam teşkilatlı çalışmaya mecbur tutmak.¹²⁹

Rusya yönetimi köylerde yüzbaşılık, kethüdalık ve başkanlık (starşina) gibi genelde veraset şeklinde geçen unvan-görevleri yerine getiren kişilerin gücünü zayıflatmak için bu kişilerin seçim yoluyla belirlenmesi yöntemine başvurdu. Bunda amaç aynı zamanda yönetici beylerin keyfi davranışlarını da engellemektedir. Bu arada eski başkanların (starşin) unvanlarına dokunulmadı, soy bağı ile gelen vergi ve diğer yükümlülükler konusunda önceki imtiyazları devam ettirildi.¹³⁰

3.2. Güvenlik İdaresi

Çarlık Rusyası işgal sırasında ve işgalden sonraki dönemlerde Kuzey Azerbaycan'da kendi hâkimiyetlerini güvenceye almak ve korumak, bölgede sağlam tutunabilmek için emniyet (polis) ve yargı sistemini de kendi çıkarları doğrultusunda sürekli geliştirmiş ve genişletmiştir. İşgal edilmiş bölgeler olan Yelizavetpol kazası, Borçalı, Şemşeddil, Kazak, Pembek gibi kazalarda (distansiyalarda) şehir ve yerel idare (zemstvo) polisi, Bakü, Kuba, Derbent vilayetlerinde *komutan-yöneticiler* (komendantlar), Şirvan, Şeki ve Karabağ'da ise askeri şube başkanları kolluk kuvvetlerine başkanlık yapmaktaydılar. Bakü, Kuba, Derbent vilayetlerinde, Şirvan, Şeki ve Karabağ hanlıklarında polis görevini bir dönem maaf¹³¹lar da yönetmiştir. “Muaf”lar

¹²⁹ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s. 154.

¹³⁰ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s. 154.

¹³¹ *Maaf* arapça kelime olup anlamı *muaf*'tır; yani vergi ve yükümlülüklerden *muaf* edilmiş. Hanlıklar dönemi *muaf*'lar ayrıcalıklı gruptu. *Maaf* rütbesi hanlar tarafından veriliyordu. Onlar hanlıkta *asayişten* sorumluydular ve ayrıca ordunun geneli de *muaf*'lardan oluşuyordu. Bu görev Kuzey Azerbaycan'ın Çarlık Rusya tarafından işgali sürecinde de kalmıştır. Her bir vilayette vergilerden *muaf* olan *muaf*'lar grubu vardı. Kesin olmamakla birlikte 1829 yılı bilgilerine göre Karabağ vilayetinde 500 kişiye yakın, Şirvan vilayetinde 350 kişiye yakın *muaf* olduğu düşünülmektedir. Bu dönemde *muaf*'ların büyük çoğunluğu polis bünyesinde olsalar da bazıları fakir oldukları için polis bünyesine katılmamışlardır. Vergi vermeyen imkânlı *muaf*'lar alaylara alınıyor, fakirler ise vergi verenler grubuna alınıyordu. Her bir *muaf* ailesi komendant hizmetine atlı ve yaya vermekle yükümlüydü. *Maaf*'ların belirlenmesi ve toplanması için her vilayet 100 aileden oluşan bölgelere bölünmüştü. Bu bölünmeler yerli yerli reisler tarafından yapılmaktaydı. Fakat hazinenin mali çıkarlarını daha üstün tutan Çar hükümeti 19. yüzyılın 30'lu yıllarında *muaf* tabaksını tamamen kaldırmayı gündeme getirilmiştir. (1830'lu yıllarda *muaf*'ların şikâyetleri ve hâkim dairelerin tutumu hakkında bilgi için bknz: Mehman Abdullayev, “XIX Əsrin 30-40-cı İllərində Çarizmin Şimali Azərbycanda Aqrar Siyasətinin Bəzi Məsələləri”, *Tarix və Onun Problemləri*, № 2, Bakı 2012, s.83-84.) Bu durum hâkim dairelerde bazı fikir ayrılıklarına sebep

olarak bilinen Maaf-savaşçı'lar (askeri hizmet karşılığı muaflar), önceki imtiyazlarında devam ettirildiler. Rusya yönetimi tarafından posta muhafızlığında (konvoy olarak) veya askeri idari sistem bünyesinde, Mahal naipleri bünyesinde atlı görevliler olarak kullanılmasına karar verilmiştir. Bunun yanında Kuba hanlığında olduğu gibi sınır muhafaza görevi de verilmiştir. Bu muaflar'dan 1829 yılında polis alayı (birliği- polka) oluşturulmaya teşebbüs edildi ve Osmanlı Devleti ile savaşta kullanıldılar. Bu atlı birliğin toplam sayısı 1200 kişiyi geçmemektedir. Bunların donatımı ise oldukça pahalıya mal olmaktadır. Bu askeri hizmet karşılığı "muaf"ların durumu savaştan sonra uzun üzere belirsiz olarak kaldı. Ancak 28 Aralık 1847'de durumları net olarak belirlendi.¹³²

Vilayet merkezlerinde emniyet idaresi, kalebeyi (polismeyster) ve yerli ahaliden tayin edilmiş iki özel Kâtip'ten oluşuyordu. Onlar şehir vergilerinin toplanmasıyla da yakından ilgileniliyorlardı.¹³³ Ayrıca Yelizavetpol kazasında şehir ve yerel idare polisine hırsızlık suçlarına göre miktarı 100 rubleye kadar olan cezaları yerinde çözmek hakkı tanınıyordu. Çalınan mal şehir ve yerel idare polisinin denetiminde mağdura geri veriliyor, hırsıza ise çaldığı malın değerinin iki katı tutarında ceza kesiliyordu. Suçlu ikinci kere hırsızlık yapar ve yakalanırsa ilk seferde kesilen ceza iki katına çıkarılıyordu. Üçüncü kez aynı suç işlendiği zaman bu sefer suçlu ağır işlerde çalıştırılmak üzere Sibiryaya gönderiliyordu. Bunların yanı sıra polis karakollarında küçük kanun ihlallerinde şehir sakinine 25 gümüş rubleye kadar ceza kesilebiliyordu ki, onları korku altında tutmak mümkün olsun. Kesilen ceza miktarları özel defterlerde kayıt altına alınıyordu.¹³⁴

İşgal edilmiş bölgelerde yerel yönetim polis idarelerine bırakılmış olsa da yerli ahali buna alışık olmadığı için bu duruma karşı çıkıyor polislere itaatsizlik gösteriyorlardı. Fakat bütün bunlara rağmen yerel yönetim polisinin faaliyetleri hükümeti tatmin etmekteydi. Burada önceden de olduğu gibi kaza polisi reisinin yanında ilave kâtip de bulunduruluyordu. Ayrıca kaza polisi reisine bağlı iki toplantı üyesi bulunuyor ve onlar reis tarafından Gürcü ayanlardan belirleniyordu. Bu kişilerin görevleri yasovul

olmasına rağmen 19. yüzyılın ortalarında bu ayrıcalıklı grup yavaş yavaş ortadan kaldırılmış, muafların neredeyse tamamı vergi veren gruba alınmıştır.

¹³² *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s. 155.

¹³³ Xəlilov, *a.g.m.*, s.72-73.

¹³⁴ Xəlilov, *a.g.m.*, s.71.

adıyla Gürcistan başkomutanlığı tarafından tasdik ediliyordu. 6 Şubat 1823’de General Hoven Gence’de kurulacak polis idaresi ile ilgili bir rapor hazırlamıştır. Buna göre polis idaresinin başında bulunacak güvenlik amirine 450 ruble maaş verilmesi önerilmiştir. Polis idaresi bünyesinde Gürcistan Yüksek Hükümeti yürütme kurulu tarafından özel görevliler tayin edilmiştir. Bunlar güvenlik amiri ile beraber çalışacaklardır.¹³⁵ Her alanda olduğu gibi yerel idare polisleri de görevlerini keyfi olarak yerine getiriyorlardı. Bu durum doğal olarak ahaliyi çileden çıkarıyor ve çıkış yolu olarak yaşadıkları bölgeleri terk etmek zorunda kalıyorlardı. Örneğin Yelizavetpol kazasında polislerin keyfi idaresinden bıkararak ahalinin kazayı terk etmesi o kadar çok olmaya başlamış ki, Rusya’nın Kafkasya’daki başkomutanı General Rtişşev şahsen kendisi bu işe el atmaya mecbur kalmıştır. O, Yelizavetpol’da meydana gelen olaylarla ilgili hem şehirde hem de kazada düzeni tekrar sağlamak amacıyla itibar ettiği Kalatuzov’u şehre yeni kalebeyi (polismeyster) tayin etmiştir. O, yeni kalebeyini tayin edildikten sonra kaza sınırları içerisinde güvenlik önlemleri almış ve her yere kendi bekçilerini yerleştirmiştir. Artık 24 Ekim 1824 yılında imzalanmış emirname ile Yelizavetpol’da kalebeyi (polismeyster) bütün alanlarda emniyet teşkilatının (polis) başı kabul edildi. Ayrıca onların maaşlarına zam yapıldı. Eğer şehirde herhangi bir sorun çıkarsa bunun için kalebeyi sorumluydu. Onbaşılar kalebeyi tarafından tayin olunacaktı. Yelizavetpol’da iki bölge ve her bölgede mahalleler bulunmaktadır. Bu mahallelere güvenlik amiri tarafından tavırlarıyla iyi olan Türk ve Ermenilerden birer gözetmen (güvenlik sorumlusu) tayin edildi. İhtiyaç olduğunda bunlar tercümanlık da yapacaklardı. Şehrin diğer mahallelerinden daha büyük olan güney mahallesinde 2 kişi atlı, 3 kişi yaya onbaşı, kuzey mahallesinde ise 1 atlı, 2 yaya onbaşı kontrol sağlamakla görevlendirildi. Yine şehrin ikinci bölümünün her mahallesinde de 1 atlı ve 2 yaya onbaşılar olmak üzere görevliler tayin edildi. Toplamda şehrin tüm mahallelerinde 5 atlı ve 9 yaya bulunacaktı. Bunlardan başka kalebeyi (polismeyster) ve kâtiplerin yanında şehirde acil işler için posta muhafızlığı, ayrıca gece kontrolleri için de 1 polis memuru (uryadnik) ve 8 kişiden oluşan atlı birlik (kazak) oluşturulacaktı. Yelizavetpol polisinin bünyesindeki memurların maaşı yerli ahalden

¹³⁵ AKAK, Tom 6, Çast 1, No: 1356, s.885.

toplanan vergilerden karşılanacaktı. Bu proje 10 Ekim 1824 yılında Çar I. Aleksandr tarafından tasdik edildi.¹³⁶

Kafkasya'nın idari yönetiminde, Çar kolluk sisteminde önemli yerlerden birini jandarma birlikleri tuttu. 7 Temmuz 1831 tarihinde Çar'ın verdiği serencamla Kafkasya'da gizli askeri polis idaresi oluşturulmuştu. Gizli askeri polis idaresine Güney Kafkasya bölgesinin "askeri güvenlik amiri" (polismeyester) başkanlık yapıyordu.¹³⁷ "Askeri güvenlik amiri" (polismeyester) Güney Kafkasya bölgesinin Baş idaresinin onayı ile jandarma bünyesine aktarılan karargâh subaylarından seçiliyordu. Güney Kafkasya'da "askeri güvenlik amiri"nin Gürcistan'da 1 kişi, İmeret, Megrel, Guriya ve Ahıska'da 1 kişi, Revan'da 1 kişi, diğer Azerbaycan vilayetlerinde 1 kişi ve Dağıstan'da da 1 kişiden oluşan üst düzey rütbeleri olan 5 yardımcısının olması gerekiyordu. Bu yardımcılardan başka askeri emniyet başkanı vilayetlerde, alaylarda, yüksek mahkemelerde, limanlarda, gümrüklerde, karantinalarda, yabancı konsolosluklarda, Asya ülkelerinde ve diğer bölgelerdeki durumlarla ilgili istihbarat çalışmaları yürüten ve bilgiler toplayan çeşitli gruplardaki kişilerden oluşan gizli temsilcileri de bulunuyordu. "Askeri güvenlik amiri"nin (polismeyester) yardımcıları dahi onları tanımıyorlardı. Çar hâkimiyeti bu gizli askeri polis idaresini oluşturmakla Kafkasya ahalisi arasında her şeyden önce genel barışı bozanlar, ayrıca siyasi itibarı olmayan askerler ve memurlar üzerinde güçlü polis kontrolünü sağlamak niyetinde idi.¹³⁸

3.3. Yargı İdaresi

Kuzey Azerbaycan Rusya tarafından işgal edildikten sonra burada birçok mahkeme kuruldu. Bunlar; her bir vilayette bulunan dini mahkemeler, Bakü, Kuba ve Yelizavetpol'da bulunan şehir mahkemeleri, Karabağ, Şirvan ve Şeki'de bulunan vilayet mahkemeleri ve büyük öneme sahip askeri mahkemelerdi. Bu bölgelerden farklı olarak Lenkeran vilayetinde vilayet mahkemesi görevlerini Geçici Lenkeran idaresi yerine getirmekteydi. Vilayette ortaya çıkmış başlıca tartışmalı konular yerli adetler ve kurallar

¹³⁶ AKAK, Tom 6, Çast 1, No: 1356, s.885-886; AKAK, Tom 6, Çast 1, No: 1359, s.887; Xəlilov, *a.g.m.*, s.71.

¹³⁷ Trans Kafkasya Gizli Polis İdaresinin Yapısı (1831-1837); şema için bkz: ADTA, fon 130, opis 1, iş 37, s.1.

¹³⁸ Xəlilov, *a.g.m.*, s.73.

esas alınarak çözüme kavuşturuluyordu. Büyük suçların kararları ise Tiflis askeri gubernatorunun onayına sunuluyordu. Daha farklı bir yargı sürecinin işlediği Revan vilayetinde ilk başlarda mahkeme işlerinin belli bir düzene sokulması, sivil işler konusunda mahkemenin kurulması ruhanilerin ve kethüdaların yetkilerine dâhil edilmişti. Onlar aynı zamanda şehir yönetimiyle de ilgilenmeliydiler. Fakat onlara özel temyiz mahkeme işlerinin yürütülmesine izin verilmiyordu. Daha sonra Revan vilayet yönetiminin oluşturulmasının ardından Revan ve Nahçıvan şehirlerinde polis ve mahkeme idarelerinden oluşan şehir yönetimi oluşturuldu. Revan şehir mahkemesinde başkan “askeri güvenlik amiri” (polismeyester) ve onun yardımcısı şehir hazine-darı oldu. Bu durum işleri yürütecek kadroların eksikliği ile izah olunmaktaydı.¹³⁹

Kafkasya’da özellikle de Müslüman ahali arasında dini mahkemeler büyük nüfuza sahipti. Her vilayetin (Hanlığın) din işleri başına kadı tayin edildi. İşgalden sonra Rusya idaresi, yargı yetkilerini daha çok sivil mahkemelere vermişse de belirli bir süre sonra bazı bölgelerde askeri olmayan (sivil) ve az önemli suçlara da dini mahkemeler bakmıştır.¹⁴⁰ Daha sonraki zamanlarda vilayet ve şehir mahkemelerinin oluşturulması yerli ahaliyi rahatsız etmekteydi ve onlar dini mahkemelerin saklanmasını istiyorlardı. Bu gibi durumlar karşısında Rusya hükümeti de birçok olayların çözümü için dini mahkemeleri korumuştur. İşgalden sonra dini mahkemelerle ilgili olarak Mayıs 1805’de Yelizavetpol kazasının Müslüman ruhanilerinin devlet adına korunması kuralları belirlenmiştir. Aynı zamanda bu mahkemelerin yargı işlevleri nikâh, boşanma, miras gibi konularla sınırlandırılmıştır. Bunların yanı sıra hırsızlık, yağma, zarar verme, adam öldürme gibi konularda da ruhaniler temsilciler mahkemesi olarak araştırma yapabiliyorlardı. Dini mahkemelerde kararlar yerli adetler ve şeriat kuralları çerçevesinde verilmekteydi. Miras gibi konularda kararlar, mahkemeye başvuran kişinin bağlı olduğu mezhep ve bu mezhebin kuralları göz önünde bulundurularak verilmekteydi. Şöyle ki; Şii’lerde miras kalmış emlak, ilk önce mirasçının yakın akrabaları, eğer yakın akrabalardan da hayatta olan kimse kalmadığı zamanlarda ise uzaktan akrabalar arasında bölünmekteydi. Sünnilerde ise mirasa sahip olma hakkı mirasçının yakından ve uzaktan akrabaları arasında aynı öneme sahipti. Boşanma konularında ise nikâhı bozmak isteyen her iki mezhepten olan erkekler karısının çeyizini geri vermeliydi. Eğer nikâhı bozmak

¹³⁹ Xəlilov, *a.g.m.*, s.75.

¹⁴⁰ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s. 151.

isteyen taraf kadın olursa o zaman onun nikâhı çeyiz konuya dâhil edilmeden bozuluyordu.¹⁴¹ Geleneksel yargı ve ceza sistemine müdahalede acele edilmemesi gerektiği yönünde bazı tecrübeler yaşanmıştır. Kan davası gibi konularda Rusya'nın kurduğu mahkemelere müracaat edenleri, geleneklere uygun davranmadığı gerekçesi ile toplumdan dışlamalar olmuştur. Bu nedenle Yermolov, Kuba vilayetinde mevcut düzenin kalmasını önermiştir.¹⁴² Rusya yönetimi din adamlarının da gelirlerini önceki halinde bırakmıştır. Bu arada, zekât Müslümanlardan zorunlu olarak alınmaktaydı. Sadece “humus” halkın gönül rızası ile verdiği bir yardımdı.¹⁴³

İşgalden hemen sonra 1806 yılında Yelizavetpol kazasında ilk önce kaza mahkemesi kuruldu. Bu mahkemede yargı süreci yerel halkın anlamadığı dilde ve alışık olmadığı Rus yargı sistemi tarzında işliyordu. Ayrıca oldukça karmaşık bürokratik işlemler de yerli halkın gözünde bu mahkemelerin nüfuzunu azaltıyordu. Bunun için de mahkemelerde tercüman bulundurulması ve diğer konulara acil çözüm üretilmesi gerekiyordu. Rusya yönetim birimleri de durumun farkındaydılar. Bunun içindir ki, adalet bakanı Dmitriyev, General Tormosov'a 11 Ekim 1810 yılında yazdığı mektupta Yelizavetpol kazasındaki mahkeme bünyesinde, Azerbaycan Türkü ve Ermeni mahkemelerinin oluşturulmasının zorunlu olduğuna değiniyordu.¹⁴⁴ Nitekim çok geçmeden Rusya yargı sistemine itibar edilmediğinden yerli halk tarafından mahkemeye çok az başvuru yapıldı. 1812 yılında bu mahkeme kapandı ve mahkemenin çalışmaları Tiflis kaza mahkemesine gönderildi. Daha sonra 1814 yılında Yelizavetpol kazası Yelizavetpol bölge idaresi olarak değiştirildi. Burada şehir *komutan-yöneticisi* (komendant), hazinekar ve iki değerlendirici üyeden oluşan geçici kaza (daire) mahkemesi oluşturuldu. Bu kaza mahkemesine yargı görevinin yanı sıra yerel idare emniyeti sağlama görevleri de verildi.¹⁴⁵

Bakü vilayetinde askeri halk idaresi kurulduktan sonra burada markiz Pauluççi Bakü vilayetinin yönetimini üstlenecek Bakü şehir Divanını (“şehir mahkemesi”) açmıştır. Şehir divanına Rus askeri birliğinden *komutan-yönetici* başkanlık edecekti.

¹⁴¹ Xəlilov, a.g.m, s.73-74.

¹⁴² *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.150.

¹⁴³ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.154.

¹⁴⁴ Xəlilov, a.g.m., s.74.

¹⁴⁵ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.89.

Bunun dışında divanda 2 bey, 2 kişi sıradan halktan ve ihtiyaç olduğunda bir de molla bulunabilecekti. Divan üyelerinin her biri kendisinin ait olduğu grubun içinden seçimle geliyordu.¹⁴⁶ Bakü'den sonra şehir mahkemeleri Kuba ve Derbent'de de açıldı. 10 Mart 1812'de bu üç mahkeme oturuma başladı.¹⁴⁷ Fakat bu mahkemeler gerçekte tam anlamıyla faaliyete geçmediler. Pauluççi tarafından Bakü, Kuba ve Derbent vilayetleri için hazırlanan iç idare yönetim tasarısı bir süre onaylanmadan bekledi. Çünkü üst yönetimin dikkatini Kafkasya'dan uzaklaştıran politik olaylar buna zaman vermedi. Pauluççi'nin açtığı bu mahkeme daha sonra Yermolov'un idari faaliyetlerine örnek olmuştur. 1817 yılına gelindiğinde Rusya yönetimi bu konuya eğildi. Bu arada Şehir mahkemeleri işlevsel hale geleli 6 yıl olmuştu. Bu nedenle işleyen mahkemeler konusunda Yermolov'dan fikir istendi. Yermolov mahkemeler konusunda bir eleştirisi olmadığını, bir değişikliğe gerek olmadığını bildirdi. Bu nedenle onların işleyen halinde kalmasının uygun olacağını bildirdi. Karabağ, Şeki ve Şirvan vilayetlerinde ise düzenleme yapılırken daha önceki Bakü ve Kuba vilayetlerinde karşılaşılan durumlarda edinilen tecrübe dikkate alındı. Markiz Pauluççi zamanında vilayetlerdeki yönetim ve yargı idaresi Şehir mahkemelerine (gorodskie sudı) verildi. Şehir mahkemeleri Rus *komutan-yöneticisinin* başkanlığında olmak üzere kanun ve yerel adetlere göre ticaret, ceza ve özel hukuk (grajdanskie) davalarını karara bağlayan birkaç halk yargıcından oluşan bir kurumdu. İhanet, eşkıyalık, cinayet, hazine mallarını soyma, sahte para yapma suçları halk mahkemelerinin (narodny sud) görev alanında olmayıp, askeri yargı komisyonu olarak nitelenen askeri üst yönetim tarafından karara bağlanmaktaydı.¹⁴⁸

Sivil ve daha az öneme sahip suç işlerine bakılan vilayet ve şehir mahkemelerine *komutan-yönetici* (komendant) başkanlık ediyordu. *Komutan-yöneticinin* yanı sıra Rusya idaresine sadık bir Azerbaycan Türkü, bir Ermeni olmak üzere iki bey ve halk tarafından seçilen 2 kişi daha olmak üzere 4 kişi daha mahkeme üyesi olmaktaydı. Mahkeme üyesi beyler ve şehir halkını temsil eden kişiler bir yıllığına seçildiğinden, her yıl yeniden seçim yapılmaktaydı. Seçilen kişi Kafkasya başkomutanlığı tarafından onaylandıktan sonra görevine başlamaktaydı. Böylece bölgedeki Rusya idaresine zorluk çıkarabilecek

¹⁴⁶ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.90.

¹⁴⁷ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.91.

¹⁴⁸ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.147.

kişilerin üst idareye gelmeleri önceden engellenmiş oluyordu. Mahkemede bir postacı, muhafız ve çeşitli görevleri yerine getirmek üzere birkaç görevli bulunmaktadır.

Mahkeme gerek şehir yönetimine yönelik gerekse adli işleri yerel adetlere göre yürütmekle yükümlüydü. *Komutan-yöneticinin* (komendantın), şehir mahkemesi kurulunda bulunma şartı yoktu. Yürütme gücü *komutan-yöneticiye* aitti.¹⁴⁹ *Komutan-yöneticinin* yanında iki tercüman, postacı ve atlı ve yaya olmak üzere maaflardan ve rençberlerden kişiler bulunmaktaydı. Tüm bu görevliler devletten bir maaş almaktaydı: her divan beyi 250 ruble, halktan seçilmiş üyeler 150 ruble, bir yılda toplam olmak üzere atlı görevliler (kendi atlarıyla) 50 ve yayalar 30 ruble almaktaydı. Her vilayette Ruslardan bir hazinedar ve yanlarına eski hanlık memurlarından bir yardımcı atanmaktaydı.¹⁵⁰

Mahkemeler ile ilgili olarak Yermolov dönemi için, yazar bir başka sayfada şunları yazmaktadır: Yermolov, çok özel bir çarlık izni olmadan, vilayet mahkemeleri için 4 Tatar, 4 Ermeni tayin etmiştir. Bunların başında ise *komutan-yönetici* bulunmaktadır. Tüm idari, sivil-özel hukuk ve hafif suç teşkil eden ceza davalarını halk adetlerine göre çözme yetkisini vermiştir. Kanunların yetersiz olduğu durumlarda Rusya kanunlarına göre yargılanması kabul edilmiştir. 10 yıllık yönetimi boyunca kararlar, temyiz olmayacak şekilde alınmıştır. Yermolov, Müslüman vilayetlerinin bazılarında askeri bölge yöneticilerine (voenno-okrujnyy naçalnik) sınır ve bazı önemli ceza davalarına bakması imkânı sağlanmıştır. Bu davalar, askeri mahkeme komisyonu tarafından bakılması gereken davalardır. İşte, Kutaysov ve Meçnikov bu durumu fark etmiş ve Müslüman vilayetlerde sivil idari yönetimin, Rusya'nın guberniyalarında olduğu gibi kurulmasını önermişlerdir.¹⁵¹

Mahkemeler eşit haklara sahip kişiler tarafından yönetilen organ olsa da aslında iş *komutan-yönetici* tarafından tek başına karara bağlanmaktaydı. O, genellikle hiçbir kanuna dayanmadan karar veriyor ve bu karar da hüküm için esas oluyordu. Mahkemelerde işlerin çözümü bazen aylarca, bazen ise yıllarca uzatılmaktaydı. Hüseyin Baykara Nefedef adlı bir Rus'un 1837 yılında Nahçıvan'daki Rus adaletinin tasvirini şöyle aktarıyor; "Aynı istibdat idaresinde bulunan vilayetteki Rus mahkemesi, kendi

¹⁴⁹ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.150.

¹⁵⁰ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.151.

¹⁵¹ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.208.

haliyle her türlü adalet duygusunu tahkir eylemektedir. Bu mahkemeler Rus devletinin idaresine yeni geçmiş olan halk ile İran nazarında Rus idaresini sanki rezil etmek için kurulmuştur.”¹⁵² Şehir mahkemeleri yargı sürecinin yanı sıra idari yönetimle ilgili konulardan da sorumluydular. Bu mahkemeler sivil ve daha az öneme sahip suç işlerini halletmekle beraber şehrin gelir-giderlerinin tablosunu düzenliyor, baş idarenin izniyle şehir mal varlığını kontrol ediyor, ayrıca şehir ve toprak vergilerinin belirlenmesini ve toplanmasını da kontrol ediyordu. Ayrıca çok ilginçtir ki, arşiv belgelerinde çok sayıda doğal afet olaylarının rapor edildiği görülmektedir. Örneğin; Şeki *komutan-yöneticisi* (komendantı) Kapitan Skarfin haziran ayına ait kendi vilayetinde geçen olayları 16 Temmuz 1831 tarihli raporunda¹⁵³ Müslüman vilayetler Askeri Bölge idarecisi Albay Miklaşevskiy’e şu şekilde aktarmıştır:

1)- 2 Haziran 1831’de Ağdaş Mahalı köyleri olan Karpikent, Piçalça, Kotavan ve Eymur halkının Kura nehri yakınında ekim alanı nehrin taşması ile su taşkınları sonucu mahvoldu–telef oldu. Karpikent’de 12 yer, Piçalça’da 4 yer, Kotavan’da 6 yer ve Eymur’da ise ekim alanların tamamı zarar gördü. Bu konuda gerekli bilgiler toplanmaktadır.

2)- 7 Temmuz 1831’de Nuha şehrinde görülmemiş bir yağmur ve dolu oldu. Köylerdeki meyve bahçelerini, bağları mahvetti. Hazineye ait bağlar büyük zarar gördü. Hazineye ait bu yerlerde meyve olmayacak, dut ve üzüm ise kayda değer bir miktar oluşturmayacak.¹⁵⁴ Şehir sakinleri de büyük zarar gördü. Sebzeler tamamen yok oldu. Dutları ve bağları büyük zararlar gördü.

3)- 9 Temmuz 1831’de yazılan yazıda da aynı felaketten bahsedilmektedir; Şehirden geçen nehrin yakınında bulunan tüm bahçelerin zarar gördüğü belirtilmektedir. Nehrin yakınında bulunan evler, değirmenler, bahçeler zarar gördü. Şeki’nin kuzey doğusundan gelen bu yağmur ve dolu çevre köylere de zarar verdi. Ekinlere büyük zarar açtı. Çevre köylerde felaketin incelenmesi için Şeki vilayet Mahkemesinden bir üye gönderildi.¹⁵⁵

¹⁵² Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Yay., İstanbul 1975, s.32.

¹⁵³ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 33, s.3a.

¹⁵⁴ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 33, s.6a.

¹⁵⁵ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 33, s.6b.

4)- Şeki *komutan-yöneticisi* Skarfin'den daha önceki Müslüman askeri bölgeler reisi General Jukovskiy'e raporunda da doğal afet rapor edilmiştir; 21 Haziran 1831'de Haçma mahalı Halhal köyünde yaşayan 16 kişi şiddetli yağış sonucu çeşitli yerlerdeki ipek tarlalarının mahvolmasıyla büyük zarara uğramışlardır.¹⁵⁶ Benzer şekilde Kutkaşın mahalının bazı köylerinde de kendilerinin ihtiyacını karşılamak için ekilen ekinler ve çeşitli meyveler mahvolmuştur. Söz konusu mahallarda köylerin sakinlerinin kayıplarının ne miktarda olduğunun yerinde tespiti için Şeki vilayet mahkemesi üyesi gönderilmiştir.¹⁵⁷

Diğer bir bölge olan Karabağ'da da ilginç afet olaylarının rapor edildiği görülmektedir. Mesela; 1 Temmuz 1831 tarihinde Karabağ vilayeti yöneticisi (askeri idarecisi) Klugin'den Askeri bölge komutanı (idarecisi) Albay Miklaşevskiy'e yazılan rapor¹⁵⁸ şu şekildedir; 21 Haziran 1831'de Şuşa şehrinde saat 10'da çok şiddetli bir dolu oldu. Bahçelere, ekim alanlarına zarar verdi. Onun verdiği zararın tespiti yapılmaktadır,¹⁵⁹ şeklinde *komutan-yönetici* (komendant) Klugin yazmaktadır.

Şirvan *komutan-yöneticisi* (komendant) 1831 yılı mayıs ayının ikinci yarısına ait raporunu 29 Haziran 1831'de Şirvan, Karabağ, Şeki ve Talış Askeri Bölgesi Başkanları (Naçalnikler) General Jukovskiy'e gönderdiğinde de afet olaylarından bahsetmiştir;¹⁶⁰ 29 Mayıs 1831'de Tauzek mahalında bulunan Tirda, Aligarp ve Kurcival köylerinde çok şiddetli dolu oldu ve ekinleri mahvetti. 40 dekar ekin alanı mahvoldu. Bağlar çok zarar gördü. Kayıpların miktarı belli değil.¹⁶¹

Mahkemelere rapor edildiği görülen diğer bir konu ise beylerin ölümünden sonra, mal varlıklarının mirasçıları arasında dağıtımı ve ölen beye bağlı olan köylerin durum hakkında ilgili mahalın naibi bağlı olduğu *komutan-yöneticiye* bilgi vermesidir. *Komutan-yöneticiye* (komendanta) verilen raporda, köylerin tekrar varislerinden biri olan beye verilip verilemeyeceği sorulmaktadır. Şöyle ki, beyler öldüğü zaman bunların mal varlıkları ve kendilerine bağlı köyleri hakkında ilgili bölgenin mahal naibi beyler, bağlı

¹⁵⁶ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 33, s.14b, 15a.

¹⁵⁷ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 33, s.15a.

¹⁵⁸ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 33, s.8a.

¹⁵⁹ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 33, s.9a.

¹⁶⁰ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 33, s.10a.

¹⁶¹ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 33, s.11a.

oldukları şehrin mahkemesine bilgi vermişlerdir.¹⁶² Bu şekilde, mahal Naibi İsa Bey, Kuba şehir mahkemesini ölen bir bey hakkında ve onun mal varlıklarının incelendiği yönünde bilgilendirme amaçlı rapor yazmıştır. Yazılan raporda, General Lisaneviç'in yaptığı incelemede, Ağarıza Bey'in Rusya imparatoruna sadakati vurgulanmıştır. Ağarıza Bey ölmüş ve geride oğlu kaldığı konusunda haber verilmiştir.¹⁶³ Bir diğer mahal naiplerinden Yahya Bey, kendi bölgesinde ölen Şirin Bey ve onun mal varlıkları hakkında Kuba Şehir Mahkemesini bilgilendirmiştir.¹⁶⁴ Mahal Naibi Yahya Bey 25 Nisan 1825'de Kuba Şehir Mahkemesine raporunda, ölen Şirin Bey'e bağlı olan köylerin ona ait olduğunu gösteren Rusya yönetimi tarafından bir belge verilmediğini, daha önce bu köyleri yöneten babasının da kendi iradesi doğrultusunda bir belge olmadan idare ettiğini bildirmektedir.¹⁶⁵ 8 Mayıs 1825'de Divan üyelerinden İsmail Mirza tarafından Kuba Mahkemesine yazılan yazıda, Şirin Bey ve Ali Murat beylerin mallarının 5 yıl önce paylaştırıldığını bildirilmiştir.¹⁶⁶

Kuba *komutan-yöneticisi* (komendantı) kendi yönetimindeki bölgelerde beylerin ölümünden sonra mal varlıkları ve onlara bağlı köyler hakkında bilgi verdikten sonra, tartışmalı konularda köylerin talep eden bey varislerine verilip verilmemesi konusundan kendisinin bağlı olduğu bir üst makamdan bilgi istenmiştir.¹⁶⁷ Beylerin ölümünden sonra, köylerin durumunun ne olacağı konusunda fikirler ilgili mahal naibi tarafından Kuba *komutan-yöneticisine* yazılmıştır. Bu şekilde yapılan müracaatlardan biri de 15 Temmuz 1828'de yapılmıştır.¹⁶⁸ Fakat sonuçlar hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Taşra idarelerinde bulunan yetkililerin, buldukları bölgelerde meydana gelen doğal afetler, ölümler, cinayetler, yaralamalar, vergiler gibi konularda mahkemeleri bilgilendirmeleri veya mahkemelerden görüş sormaları, bu kurumun sadece yargı işini değil, idari işlevini de ortaya koymaktaydı.

Azerbaycan'da 25 Ağustos 1819'da Şeki vilayetinde, 12 Eylül 1820'de Şirvan'da ve Aralık 1822'de Karabağ'da oluşturulmuş vilayet mahkemelerinin de kadroları ve

¹⁶² ADTA, Fon 75, op.1, dosya: 8, s.2a, 7a.

¹⁶³ ADTA, Fon 75, op. 1, dosya: 8, s.2a.

¹⁶⁴ ADTA, Fon 75, op. 1, dosya: 8, s.7a.

¹⁶⁵ ADTA, Fon 75, op. 1, dosya: 8, s.11a.

¹⁶⁶ ADTA, Fon 75, op.1, dosya: 8, s.9a.

¹⁶⁷ ADTA, Fon 75, op.1, dosya 8, s.16a, 16b.

¹⁶⁸ ADTA, Fon 75, op.1, dosya 8, s.24a.

temel görevleri şehir mahkemeleriyle neredeyse aynıydı. Şehir mahkemelerinde olduğu gibi vilayet mahkemelerinin de sivil ve az önemli suçlara bakılması, ayrıca vergilerin toplanmasını kontrol etmek, kontratlar imzalamak, ticari işler ve idari yönetim gibi yetkileri vardı.¹⁶⁹ Bu mahkemelerin açılmasıyla hiçbir yerde belirgin bir ayaklanma görülmedi. Yermolov'un en yakın, güvenilir çalışma grubundan Mogilevskiy, Şeki'de ve daha sonra Şirvan vilayetinde Rusya idaresini uygulamaya koyduğu sırada verdiği raporunda, Şeki mahkemesi tam anlamıyla, kesintisiz çalışmakta. Halk istekli olarak burada adalet aramakta, diye yazmaktadır.¹⁷⁰

Mahkemelerdeki yargı işlerinin soruşturulması sözlü yapılıyordu ve genellikle bir günde karara bağlanıyordu. Fakat tartışmalı meselelerin çözüme kavuşturulması için belgelerin mahkemeye takdim edilmesi gerektiği zaman, soruşturma süreci şehirliler için üç güne, köylüler için ise yedi güne kadar uzatılabiliyordu. Vilayetlerde mahkemelerin tahsis edilmesine rağmen, mahkemelerin yürütülmesi için belli yerler ayrılmamıştı. Graf (kont) Guryev 24 Şubat 1822 yılında General Yermolov'a yazdığı mektupta, Şeki ve Şirvan vilayetlerinde mahkemeler için yerler ayrılmadığı için bütün işler sözlü olarak yürütülmektedir yazarak belirtmiştir.¹⁷¹

Yukarıda belirtildiği üzere vilayet ve şehir mahkemelerinde sivil ve az önemli suçlara bakılmaktaydı. Daha ağır cinayetlere ise askeri mahkeme veya askeri mahkeme komisyonu tarafından bakılıyordu. Birçok belgede bu ağır cinayetlerin listesi belirtilmiştir. Örneğin 1812 şehir mahkemesi hakkında çıkarılan kararlarda ağır suçlar; devlete ihanet, hainlik gibi ağır suçlar, adam öldürme (cinayet), haydutluk, devlet malını kaçırmak, yüklü miktarda Rus parasının yurtdışına çıkarılması, sahtekârlık gibi suçlar gösterilmiştir.¹⁷² Askeri mahkemelerde çıkarılan karar süreçleri bakımından kısa olmasıyla farklıydı. Mahkeme üç gün içinde karar çıkarıyor, sonra incelenmek ve onay için Kafkasya'daki başkomutana gönderiliyordu.¹⁷³

Görüldüğü üzere Kuzey Azerbaycan'da oluşturulan şehir ve vilayet mahkemelerinin faaliyetleri oldukça karmaşık durumdaydı. Bölgedeki mahkeme ve idari

¹⁶⁹ Xəlilov, *a.g.m.*, s.74.

¹⁷⁰ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.152.

¹⁷¹ Xəlilov, *a.g.m.*, s.74.

¹⁷² *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.90; Xəlilov, *a.g.m.*, s.76.

¹⁷³ *Azərbaycan Tarixi*, IV Cild, s.77.

kurumlar arasında belli bir düzen sağlanamamıştı. İdari yönetim ve yargının işleyişi her bölgede çeşitlilik arz etmekteydi. Çarlık Rusyası'nın Kuzey Azerbaycan'da gerçekleştirdiği kolluk hizmetleri yerli nüfusun refahını sağlamak yerine kendilerinin sömürge amaçlarını gerçekleştirmede kolaylıklar sağlıyordu. Çünkü bölgedeki mahkemelerde alınan kararlar mahkeme üyelerinin ortak kararları doğrultusunda çözüme kavuşturulması gerektiğine rağmen genelde mahkemeye başkanlık yapan Rus memurunun, *komutan-yöneticinin* (komendantın) istekleri doğrultusunda, onun iradesine bağlı oluyordu.

Çarlık Rusyası Devlet Konseyi (Şurası) Kafkas yönetiminin tanıtımıyla 1831 yılında “Eski Tatar Kazaları (Distansiyaları), Yelizavetpol kazası, Müslüman vilayetleri ve Kafkasyalı halkların suç ve günahları, mahkeme ve divan hakkında kuralları”nı tasdik etti. “Kurallar” yakışsız hareketler, az önemli ve ağır suçlara sınır çizmiş oldu, bu kategorideki çeşitli yargı ve yönetim kurallarına yeniden bakıldı. Yakışsız hareketlere dolandırıcılık ve 5 rubleye kadar hırsızlık, ayyaşlık, kurallara uymamak, kamu düzenini bozmak gibi konular dâhil edildi. Yakışsız hareket etmiş kişiler için mahkeme ve divanı beyler, ağalar ve melikler yönetmeliydi. Bu tarz suçlular oluşan zararı karşılamak ve hafif polis cezalarına maruz kalıyorlardı. Yağma, soygun, hırsızlık ve 5 rubleden 700 rubleye kadar olan dolandırıcılık az önemli suç olarak kabul ediliyordu. Bu tarz suçlar işleyen suçlular için mahkeme ve araştırma, kazaların (distansiyaların) baş polis memurlarına, bu dereceden olan çeşitli memurlara ve vergi veren yerli nüfustan seçilmiş iki kişiden oluşan mahkeme üyesine veriliyordu. Böyle mahkemelerde konunun sonucuna göre sivil gubernatorun veya askeri daire reisinin onayı ile 100 kırbaç ve çalınan malların geri verilmesi cezası verile biliyordu. Eğer çalınan malın bir kısmı geri verilmezse, o zaman suçlu onu parayla ödemek zorundaydı. Suçlu para cezasını ödeyemeyecek durumda olduğu zaman yakınlarından yardım isteyebilirdi. Eğer onlar da ceza tutarının hepsini ödeyemezlerse, o zaman cezanın ödetilmesi suçlunun ait olduğu bütün köye, ilk olarak da ağalar, melikler ve diğer köy memurlarına, “suçluyu gizlememeyi, hırsızlık ve dolandırıcılık yapanları ciddi kontrol altında tutmayı” onlara telkin etmek için başvurulmalıydı.¹⁷⁴ Belirtilen suçlarla ilgili olarak arşiv belgelerinde çok sayıda örneklerin mevcut olduğu dikkat çekiyor. 1831 yılında Müslüman vilayetlerinde meydana

¹⁷⁴ Xəlilov, *a.g.m*, s.75.

gelen olaylarla ilgili birkaç ilginç örnek verilecek olursa: Şeki *komutan-yöneticisi* (komendantı) Kapitan Skarfin 6 Temmuz 1831 tarihli raporunda, Müslüman vilayetler askeri bölge idarecisi Albay Miklaşevskiy'e Mayıs 1831 tarihinden itibaren vilayetinde geçen olayları yaralama, öldürme ve yangın olmak üzere detaylarıyla şu şekilde sıralamıştır:

1)- 18 Mayıs 1831'de Şeki Mahalına ait Vartaşın köyünde iki kaçak Kerim Mehmet Şerif oğlu ve Talid Molla Cafer oğlu hırsızlık ve eşkıyalık yapmışlardır. Bu iki kişi Vartaşın köyü yakınında Lezgi Mustafa Seltu'ya ait bulunan sürü alanındaki koyunları çalmışlardır. Lezgi Mustafa bu soyguna karşı koymak istediğinde eşkıyalar onu yaralamışlardır. Bu yaradan dolayı Lezgi Mustafa ölmüştür. Bu kaçak suçluların yakalanması konusunda emir verilmiştir.

2)- 25 Mayıs 1831'de ölüm olayı meydana gelmiştir. Akuşın Lezgilerinden Ramazan Davudoğlu, Nuha'da ticaret ile uğraşmakta olduğu sırada, Kervansarayın Çardağında yaşamaktadır. Kendisinin dikkatsizliği yüzünden düştü ve bu sırada kafasını, elini ve ayağını kırdı. Sonuçta bu kazadan dolayı öldü. Polisin ayrıntılı incelemesi sonucu bu olayın gerçek olduğu, hiç kimsenin suçlu olmadığı anlaşılmıştır.¹⁷⁵

3)- Haçmaz Mahalı Kazamlar köyü sakinlerinden Mahmud Abdullahoğlu'nun evi tüm eşyalarıyla, çardakta bulunan tüm tahıllarıyla-ekmeğiyle yanmıştır. Araştırma sonunda, yangının, ev sahibinin ocakta ateşi yanar halde bırakıp evden gitmesi sonucu kendi dikkatsizliğinden çıktığı anlaşılmıştır.¹⁷⁶

Başka bir raporda yine Şeki *komutan-yöneticisi* (komendantı) Skarfin Müslüman Askeri Bölge Reisi tuğgeneral ve General Jukovskiy'e yazdığı raporda ilginç olaylara değinmiştir. Bu rapor haziran ayı ikinci yarısında Şeki vilayetindeki olaylar hakkında olmak üzere Şeki *komutan-yöneticisi* tarafından 2 Temmuz 1831'de gönderilmiştir. Bu raporda cezai durum gerektiren olaylara yer verilmiştir.¹⁷⁷

1)- Yaralama: Bum Mahal'i köylerinden Bum köyünde yaşayan bey unvanlılardan Kerim Ağa evinden bakır kapların, yine aynı köyde yaşayan bey unvanına sahip ve aynı zamanda kendi yeğenleri olan Has Mehmet, İskender ve Abdullah tarafından

¹⁷⁵ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 33, s.4a.

¹⁷⁶ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 33, s.4b.

¹⁷⁷ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 33, s.13a.

çalındığından şüphe edip, onların annelerinin evine gidip hırsızlığı kabul etmelerini istemiştir. Ancak yeğenleri bunu kabul etmemişlerdir. Bu üç kardeş sinirlenip amcalarına (babaları Abdurrahman'ın kardeşi) saldırmışlardır. Saldırı sırasında Kerim Ağa'yı 10 yerinden hançerlemişlerdir. Kerim ağa orada ölmüştür. Bu üç suçlu daha sonra saklanmışlardır. Bunların yakalanması için titizlikle çalışılmaktadır.

2)- Soygun: 18 Temmuz 1831 günü Şirvan vilayeti eski Şemahı şehri Ermeni sakinlerinden Petrust oğlu Talust Şeki vilayeti Haçma mahali Nadar köyünde ticaret yapmaktadır. Bu köyde genelde pazar kurulmaktadır. Pazarda bulunduğu sırada 4 adam onu yakalamış, gözünden bağlamış ve şu eşyalarını alarak soygun yapmışlardır: bir batman ipek, bir silah, barut doldurma aleti, çanta ve 700 ruble (İsmail han Rublesi) almışlardır. Bu soygun hakkında titizlikle araştırma yapılmaktadır.¹⁷⁸

1 Ağustos 1831'de ise Şeki *komutan-yöneticisi*, Karabağ, Şirvan ve Şeki vilayetleri ve Taliş hanı idarecisi Jukovskiy'e temmuz ayının ikinci yarısına ait raporunda, bölgede 1 adet yaralama olayı hakkında rapor vermiştir.¹⁷⁹ Başka olay yoktur.¹⁸⁰ Ağustos ayının ilk yarısını içeren raporunda ise ¹⁸¹ 31 Temmuz 1831'de nehirde balıkçılık yaparken boğulan bir kişi hakkında bilgi vermektedir.¹⁸²

Karabağ vilayetinden gelen raporlarda da bölgede işlenen suçlara yönelik bilgiler verilmektedir. 6 Temmuz 1831 tarihinde Karabağ vilayeti yöneticisi (askeri idarecisi) Klugin'den askeri bölge komutanı (idarecisi) Albay Miklaşevskiy'e yazılan raporda, 30 Mayıs 1831'de Şuşa sakinlerinden dul Nübar'ın, kendi doğurduğu bebeğinin gizlice çalındığını yazılmıştır. Kadının ifadesine göre, doğum sırasında o canlıydı. Bebeğin bulunması için Şuşa "güvenlik amiri" (politsmeyster) ilgili yerlere talimat yazmıştır.¹⁸³

Vilayetlerde bulunan *komutan-yöneticilerin* raporlarında ağır suçlara yönelik de bilgiler bulunmaktaydı. Bu çerçevede 3 kez olmak üzere 5 ruble ile 100 ruble arasında dolandırıcılık ve hırsızlık, 100 ruble üzerinde dolandırıcılık, hırsızlık yapmak, yağma, soygun, adam öldürme gibi fiilleri gerçekleştirmek ağır suçlara giriyordu. Ağır suçlar

¹⁷⁸ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 33, s.14b.

¹⁷⁹ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 33, s.31a.

¹⁸⁰ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 33, s.32a.

¹⁸¹ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 33, s.38a

¹⁸² ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 33, s.39a.

¹⁸³ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 33, s.2a

askeri mahkemelerde yargılanıyorlardı.¹⁸⁴ Arşiv belgelerinde ağır suçlara da ait çok sayıda ilginç örneklerin mevcut olduğu görülüyor. Bunlara ait birkaç örneği: Şirvan komutan-yöneticisinin 5 Temmuz 1831'de¹⁸⁵, Şirvan, Karabağ, Şeki ve Talış vilayetleri askeri bölge komutanı General Jukovskiy'e, 1831 Haziran ayı ikinci yarısında Şirvan'da meydana gelen olaylar hakkındaki raporunda bulmak mümkündür:

1)- Öldürme: 15 Haziran 1831'de Mugay mahalı, Bahtar köyü sakinlerinden Yüzbaşıoğlu Hüseyin Ali dikkatsiz bir ateş sonucu kendi kendini öldürmüştür. Bu konu Şirvan komutan-yöneticisi tarafından dikkatlice incelenmektedir.

2)- Öldürme: 18 Haziran 1831'de Eski Şamahı muhabere karakolu (post) görevlisi, eski Şamahı sakinlerinden Tacı oğlunun cesedi şehir dışında bulundu. Geceleyin arazide çalışan kendi çalışanlarının yanına varmadan önce atı ile giderken, yine atı tarafından darp edilip öldürülmüş. Bu konudan Şirvan vilayet mahkemesi inceleme yapmaktadır.

3)- Ani Ölüm: 20 Haziran'da eski Şamahı şehrinde ticaret için bulunan Sugdabil sakinlerinden Kurbanov Hüdaverdi aniden öldü. Bu konuda Şirvan vilayet mahkemesi inceleme yapmaktadır.

4)- Öldürme: 22 Haziran 1831'de Dlat Mahali göçebelerinden Halaç – Halisli kişi, Akper Kasım oğlu, hangi tatarla olduğu bilinmeyen, ne zaman istediği anlaşılmayan bir şekilde eve gelmiş ve öldürmüştür. Bu konuda Şirvan Vilayet Mahkemesi inceleme yürütmektedir.¹⁸⁶

5)- Öldürme: 26 Haziran 1831'de bir öldürme vakası daha gerçekleşmiştir. Ancak bu sefer Şirvan "askeri idaresi" (komendantlık) tarafından inceleme yürütülmektedir.¹⁸⁷

6)- Öldürme olayı: 4 Temmuz 1831'de Haçmas mahalı Filifli köyünde küçük yaştaki çocuklar köyün yakınında toplanıp, oyun oynarlarken, bunların arasında yakın komşu yerden bir Ağabey Saatoğlu adlı küçük çocuk oyundayken, ona yaklaşan aynı köyden Sait Nevruz oğlu çocuk yaşta biri, Ağabey'in akranları ile oynamasını yasakladı. Ağabey buna uymadı. Bunun üzerine Seit Nevruz oğlu taşı alıp onun kafasına vurdu. Bu

¹⁸⁴ Xəlilov, *a.g.m.*, s.75.

¹⁸⁵ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 33, s.16a.

¹⁸⁶ ADTA, Fon 130, op.1, İş: 33, s.17a.

¹⁸⁷ ADTA, Fon 130, op.1, İş: 33, s.17b.

darbeden bir gün sonra Ağabey öldü. Seit Novruz oğlu ise kaçıp saklandı. *Komutan-yönetici* onun yakalanması için sert tedbirler aldı.¹⁸⁸

Döneme ait belgelerde başka bir ölüm vakasının Karabağ vilayetinde meydana gelmiş olduğu ve bu olayın da rapor olarak sunulduğu görülmektedir. Şeki *komutan-yöneticisinin* Müslüman Vilayetler askeri bölgesi reisi General Jukovskiy'e 1831 Temmuz ayı ikinci yarısına ait raporu. (16 Temmuz 1831). Şeki *komutan-yöneticisi* 1831 Temmuz ilk yarısına ait raporunu Müslüman bölgeler idarecisi komutana sunmaktadır. Fakat Rapor dilekçesinin devamında bölgedeki olaylar eklenmemiş, ancak bir sonraki sayfada Karabağ *komutan-yöneticisinin* bölge hakkında raporudur şeklinde dilekçe vardır.¹⁸⁹ Rapor şu şekildedir:

Karabağ *komutan-yöneticisi* Klugin'in, Karabağ, Şirvan, Şeki vilayetleri ve Talış hanlığı başkanı (reisi) General Jukovskiy'e 1831 Temmuz ayı ikinci yarısına ait raporu. (1 Ağustos 1831)¹⁹⁰

1)- Öldürme: 25 Temmuz 1831'de Karabağ vilayeti Hanazah köyünde Ermeni Geragos Garapçan oğlu, Şuşalı bir Ermeninin evinin inşaatında çalışırken, başka bir Ermeni Sarkis Uganov ile kum almak için dağa gitmişlerdir. Onlar kazarlarken toprak kaymış, Geragos toprak-kumun altında kalmış, onun arkadaşı Uganov ölüm derecesinde zarar görmüştür. Etrafta ikisinden başka kimse yoktur. Daha fazla bilgi alınamamıştır.¹⁹¹

Daha sonraki dönemlerde de *komutan-yöneticilerin* buldukları bölgelerde olağanüstü ölümler ve öldürmeler hakkında, örneğin Karabağ vilayetinden, Şeki'den öldürme¹⁹² ve bölgedeki bazı olaylar hakkında raporlar gelmiştir.

¹⁸⁸ ADTA, Fon 130, op.1, İş: 33, s.28a.

¹⁸⁹ ADTA, Fon 130, op.1, İş: 33, s.23a, 24a.

¹⁹⁰ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 33, s.24a.

¹⁹¹ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 33, s.25a.

¹⁹² ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 33, s. 53a, 64a, 76a, 110a.

3.4. Rusya İdaresinde Beylerin Nüfuz-Mülk Durumunda Karşılaşılan Sorunlar

19. yüzyılın başında Kuzey Azerbaycan topraklarının işgal yoluyla Rusya tarafından ele geçirilmesi, bölgedeki eşraf grup ile ilişkilerinin şekillenmesini etkileyen önemli bir etkeni. İşgalin ilk yıllarında, Azerbaycan'daki geniş nüfuz ve söz sahibi yerli yüksek zümreye mahsus ahalinin Rusya'ya karşı tutumu çeşitlilik arz etmekteydi. Şöyle ki, eski Hanların, büyük nüfuza sahip beylerin çoğunluğu Rusya'ya karşıydılar. Bunu yukarıda Gence, Kuba, Bakü gibi Hanlıkların işgali sırasında doğrudan anlaşma yaprak değil de Rusya'ya karşı savaşıma yolunu seçtiklerinden daha önce bahsedildi. İşgal yıllarında ve devam eden süreçte başka bir grup ise, Rusya'ya karşı koymayan, hatta bir nevi işgal sürecinde Ruslara yardım etmiş kimselerdi. Bunlara daha çok eski Hanlarla aralarında sorunlar olan, nüfuzları ellerinden alınanlar veya belirli köylerin idaresinin kendilerine hediye olarak verilmesi karşılığı Rusya'ya sadık olan beyler gösterilebilir. Üçüncü bir grup ise Rusya'ya karşı ne yakın ne de karşı bir tutum sergileyen gruptu.

Rusya yönetimi, işgal sonrası kutsal ve dokunulmaz mülkiyetlere dokunmadı. Hanlar, beylerin keyfi davranışlarına ve konumlarını kötüye kullanmalarına göz yumdular. Hanlık gerekli gördüğü hallerde köylere, toprağa veya diğer mülklere hazine adına el koymaktaydı. Rusya yönetimi idareyi aldıktan sonra bu sorunu ele aldı. Rusya yönetimi kişinin satın aldığı mülkleri, hanlık tarafından belge ile kullanım için verilmiş "Halis" adı verilen arazileri dokunulmaz kabul etti. Bunun yanında, hanlık tarafından verilen belgeyle soy yolu ile köylerin gelirlerini toplama hakkına sahip olanlara da Rusya yönetimi dokunmadı. Genelde bunlar han tarafından ölümüne kadar verilmekte veya olağanüstü durumlarda alınmaktaydı. Ancak, Rusya yönetimi, köyler üzerinde hak sahibi olanların ihanet etmesi halinde, köylüye zulüm etmesi halinde, eşkıyaları saklaması veya desteklemesi gibi durumlarda ellerinden haklarını, köylerini, gelirlerini almak hakkını saklı tuttu. Beyin elinden köyün alınması halinde, ilgili köy ve araziler hazineye geçmekte veya güvenilir görülen aynı aileden başka bir beye verilmekteydi.¹⁹³ Dolayısıyla işgal sonrası Rusya'ya karşı mücadele verenler haricinde diğerlerinin konum ve unvanları korundu. Bu açıdan bakıldığında kimi yerde hanlar, sultanlar, beyler, Yüzbaşılar, ağalar, seyidler, melikler, mollalar, efendiler, ahundlar, kadılar, muaflar, Tatarlar, nukerler gibi

¹⁹³ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.152-153.

eski unvanlar korunmaktaydı. Ancak Rusya idaresi açısından uzun dönemde bu unvanların hiçbir anlamı yoktu. Benzer şekilde Halis, Daruga, mülk gibi toprak üzerinden hukuki aidiyetler bildiren unvanların da bir anlamı yoktu. Çünkü Çarlık idaresi, ortadan kaldırdığı hanlıklarda, geçici ve işgalci bir yaklaşımla ilk idarelerini kurdu.¹⁹⁴ Gerek unvanlarda gerekse toprak mülkiyeti unvanlarında Rusya yönetiminin ilgisiz kalması veya mevcut hali belli ölçülerde koruması, işgalci temelde geçici yönetimler kurmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Daha çok, köklü değişikliklere kadar durumu idare etme mantığı içinde oldu. Kendisine karşı çıkanları ise ağır cezalandırdı.

“Askeri idare sistemi” (Komendant idare sistemi), askeri halk rejimi olarak adlandırılmışsa da daha çok askeri işgal rejimini hissettirecek uygulamalar söz konusu oldu. Özellikle beyler ve Rusya idaresi arasında ara ara sorunlar çıkmaktaydı. Yönetim, Rusya’ya karşı olanlara karşı en sert cezaların verilmesinden çekinmiyordu. Rus resmî belgelerinde “askeri idare sistemi” (komendant idare sistemi) “askeri-halk rejimi” olarak adlandırılmış olsa da aslında bu askeri işgal rejimiydi.¹⁹⁵ İşgal yıllarının başlarında Rusya’ya karşı tavır almış, halkı isyana teşvik etmiş beylerin bir kısmı İran’a veya başka yerlere kaçarak canlarını kurtarmış, geriye kalanlar ise ya hapse atılmış ya da Sibiryaya’ya sürgüne gönderilmiştir. Örneğin Kafkasya’nın başkomutanları hiçbir emirname, serencam veya resmi belge olmadan silahlı mücadele yolu tutarak 1806 yılında Şeki ve Car-Balaken’de Rusya’ya karşı isyanlar organize ettikten sonra komşu ülkelere ve komşu hanlıklara kaçmış hanların ve nüfuzlu beylerin ayrıca mağlup olan Kuba hâkimi Şeyh Ali Han’ın taraftarı olan beylerin ve Bakü hâkimi Hüseyin Kulu hanla beraber İran’a kaçan beylerin bütün mal varlıklarının hazinenin hayrına müsadere edilmesi hakkında kesin hükümler çıkarmışlardı. Onlar Yüksek Senato tarafından 19 Aralık 1803, 24 Ağustos ve 5 Ekim 1809 tarihli “yüksek” emirnameleri gerekçe göstererek gayri resmi-keyfi hareketle hükümete ihanet eden ve yurt dışına kaçan soyluların bütün mal varlıklarını, en önemlisi ise onlara ait toprakları müsadere ederek devlet mülkiyeti ilan ediyorlardı. Gerçekte ise bu emirnameler sadece 1811 yılının mayıs ayında Kafkasyaya’ya uygulanmıştır.¹⁹⁶

¹⁹⁴ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.210.

¹⁹⁵ *Azərbaycan Tarixi*, s.81.

¹⁹⁶ Mehman Abdullayev, *Xanlıqlar və Rus müstəmləkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqrar münasibətlər (XIX əsrin 40-cı illərinə qədər)*, Adiloğlu nəşriyyatı, Bakı 2005, s.68.

Komutan-yöneticilerin savaş sonrası ve sonrasında önemli görevlerinden bir diğeri, ele geçirilen bölgenin arazilerinin hazineye ve şahsa ait olanlarının tespit edilmesi, Rusya yönetimine hizmet edecek yerel ileri gelenlerin tespiti olmuştur. Azerbaycan bölgesi hanlıklarında toprakların kullanımı ve mülkiyetinin kime ait olduğu tespiti oldukça güç olmuştur. Rusya yönetimi altında bulunmak istemeyen beyler ve diğer sakinler İran'a kaçmışlardır. Onların bıraktığı arazilerin mülkiyet durumunun tespiti sırasında zaman zaman Rusya yönetimi ile kaçan kişinin akrabaları arasında anlaşmazlıklar çıkmıştır. Bu anlaşmazlıkların çözümünde *komutan-yönetici* (komendant) raporları etkili olmuştur. Örneğin, Kafkasya genel valisi Tiflis gubernatoruna yazdığı yazıda Şirvan vilayetinin Serdar mahalının sahibi olan ancak daha sonra İran'a kaçan Kasım Bey'e ait kaç köyün ve hanenin olduğu, bu köylere ait gelirin ne kadar tuttuğu, özellikle hazineye bunun ne kadarının girdiğini öğrenmek istemiştir.¹⁹⁷ Tiflis askeri valisi de bu bilgiyi alabilmek için Müslüman vilayetleri idaresi başkanına (Rusya adına yönetimi sergileyen Miltaşevski'ye) yazmıştır. Müslüman vilayetleri idaresi başkanı da vilayetin yöneticisi olan komendantlardan bu bilgiyi istemiştir. Söz konusu Kasım Bey 1820 yılında bulunduğu bölgeyi terk edip İran'a kaçmıştır.¹⁹⁸ Şirvan *komutan-yöneticisi* 20 Temmuz 1830 ve 11 Aralık 1830'da kendisine ulaşan bu yazılı emre cevabında ise bütün köylerin hazineye ait olduğunu söylemiştir. Hiçbir özel mülkiyete ait köyün bulunmadığını belirtmiştir. Ayrıca, köylerin Muştant Ağa Mir Fitta'ya verilmesinde bir engel olup olmadığı kendisine sorulduğunda şu cevabı vermiştir. Bu durumda bütçe ciddi bir gelir kaybına uğrar. Hem de bu Serdar mahalı genel bütçesini etkiler. Ayrıca toprak kavgasını, su kanallarının kullanımı problem haline getirebilir. Su kanalları bölgenin en önemli ihtiyaçlarından biridir.¹⁹⁹ Kısacası *komutan-yönetici* köylerin verilmesiyle bölgede huzursuzluğun çıkacağına emindir.

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü üzere Rusya – İran savaşı sonrası bazı beyler, yeni yönetim altında bulunmak istemediklerinden İran tarafına kaçmak zorunda kalmışlardır. 1831 yılında Şeki hanlığından kaçan beylerin ve diğer kişilerin mal varlıkları çıkarılmış ve hazineye devredilenleri dâhil bu arazilerin ne durumda olduğu

¹⁹⁷ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 9, s.3a.

¹⁹⁸ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 9, s.6a.

¹⁹⁹ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 9, s.6b.

listelenmiştir.²⁰⁰ Şeki vilayetinde bu şekilde bey ve sıradan kişilerin kullanımına ait olup, İran'a kaçmış olan 87 kişi tespit edilmiştir.²⁰¹ Bunlardan biri beyler unvanından olan Eldar Bey'dir. Nuha şehrinde iki ev, ipek böcekçiliği için bahçesi olup, bunlardan biri kardeşi Hacı Bey'e ait olup, o kaçmamıştır.²⁰² Listede yer alan beylerden biri Eldar Beydir. Bey'e ait Şahobalı ve Kurt Bayan köyündeki arazileri, evleri ve diğer mülkleri de tespit edilmiştir.²⁰³ Eldar Bey'in Şahobalı ve diğer köyde bulunan İpek bahçeleri dâhil mal varlıklarına el konulmuştur. Gelirlerinin tamamı Eldar Bey'in kendisine ait olduğu düşünülen ipek bahçelerinin bir kısmının gelirlerinin hazineye ait olduğu, başka bir kısmının da çalışanlarına ve yakınlarına ait olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca Şeki Hanı İsmail han tarafından bazı arazilerin soya aktarımı şeklinde değil, sadece idaresi süresince verdiği rapor edilmiştir. Bu arazilerin gelirlerinin Şeki Mahkemesi tarafından tespit edilmesi, Eldar Beyin erkek kardeşi Hacı Bey'e, kız kardeşine, annesine şeklinde belirlenmiştir. Ancak yakınları, gelirlerin kendisine ait olduğu, Eldar Bey'in gelirlerinin kendilerine verilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Şahobalı köyü 150 kişiden oluşmaktadır. 1827 yılında vergi alınmamıştır.²⁰⁴ Eldar Bey'e ait bir diğer köy Kurtlar Bayan köyüdür. 138 kişilik bu köyden 1827'de vergi alınmamıştır. Köy halkı kaçanlar grubuna kaydedilmemiştir. Arazilerin içinde hazineye geliri ayrılanlar olduğu gibi, Hocalara (mollalara) ait olup vergiden muaf olanlar da bulunmaktadır. ...bu köyde bazı arazilerin Eldar Bey'in tasarrufunda olduğu, ancak arazilerin onların tasarrufunda olduğunun ispatlanması gerekmektedir. Ancak Azerbaycan topraklarında bunun ispatı kolay olmayacaktır. Çünkü beyler kendilerine ait arazileri sözlü olarak çalışanlarına verdiği yaygındır. Dolayısıyla, ispat zor olduğu için Rusya yönetimi arazileri istediği şekilde tasarruf etme imkânına sahiptir. Bu durumun Rusya yönetimi açısından zorlukları çoktur. Çünkü arazilerin haksız durum doğması diye hazinede tutması halinde halk memnun olmayacaktır. Bu da bölgedeki yönetim ile halkın arasını açacaktır.²⁰⁵ Dolayısıyla bu şekilde birçok köyde, arazilerin hazineye ait olanları, beylere ait olanları tespit edilmiştir.

²⁰⁰ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 27, s.1a..

²⁰¹ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 27, s.1a - 40a.

²⁰² ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 27, s.1a.

²⁰³ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 27, s.1a-3a.

²⁰⁴ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 27, s.2a, 3a.

²⁰⁵ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 27, s.3a.

Bu arazilerin gelirlerinin hazineye, mollalara, çalışanlara ve araziyi işletene ne kadarının ait olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.²⁰⁶

Ayrıca yerel soylulardan Rusya'ya karşı çıkan ancak yurtdışına kaçmaya imkân bulamayanların da toprakları genellikle ellerinden alınıyor, kendileri ise cezalandırılıyorlardı. Örnek olarak 1810 yılında Şeyhali Han'ın önderliğinde Buduk mahalından başka neredeyse bütün Kuba'da Rusya'ya karşı çıkmış isyanda iştirak eden beylerin hepsinin mal varlıkları ve topraklarına el konularak hazinenin emrine verildiğini, bazı köylerin idaresini ise Rusya'ya sadık beylere verildiği gösterilebilir. Rusya'ya karşı isyanda iştirak etmiş ve ele geçirilmiş beyleri cezalandırmak için başkomutan General Tormasov 25 Ocak 1811'de Bakü *komutan-yöneticisi* (komendantı) General Repin'e serencam göndererek bu beylerin bazılarını Sibirya'ya sürgün etmeyi, geri kalanlarını ise hazineye ait en ağır işlerde çalıştırılmalarını emretmiştir. Bu durumda olan diğer vilayetlerdeki beylerin de çoğuna aynı cezalar verilmiş hatta bazıları mal varlıkları ve topraklarına el konulmasının yanı sıra soylu unvanlarından mahrum bırakılmışlardır.²⁰⁷ Fakat Rusya yerli nüfuzlu beylerin yardımını almadan bölgede tutunmanın kolay olmayacağını farkınaydı. Çok geçmeden Rusya, yerli feodallere karşı tutumun daha ılımlı olmasının, cezaların hafifletilmesinin ve zor gücüne değil de uzlaşma yolunu tutarsa bölgede daha rahat isteklerini gerçekleştireceğinin farkına varmış gibi davranmaya başladı. Şöyle ki, 30 Ağustos 1814'te Çar emirnamesiyle genel af ilan edildi. Eskiden yurtdışına kaçmış, hapse atılmış veya sürgüne gönderilmiş beylerin geri dönmesine, ayrıca müsadere edilmiş toprakların sahiplerine geri verilmesine izin verildi. Fakat yine de sürecin işleyişi çeşitli engellerle karşılaşmakta ve uzun süre gerçekleşmemekteydi. Bölgede, öngörülen süreçlerin işleyişine dair birçok örnek kayıtlara geçmiştir. Kuba *komutan-yöneticisi* Binbaşı Ponomaryov'un, beylerin toprak hukuklarını düzenlemeyi öngören tasarısı 1812 yılında hazırlanmasına rağmen bundan sadece 5 sene sonra yeni *komutan-yönetici* (komendant) Binbaşı Tihanovski tarafından Kuba ve Derbent vilayetlerinin beylerine ait edilmiş olsa bile proje, 1824 yılında bazı değişikliklerle başkomutan A.P. Yermolov tarafından beğenilmiş ve 20 Mart'ta 11 maddelik bu proje doğrulanmıştır.²⁰⁸ Yermolov'un daha önce 1818 yılında imzaladığı

²⁰⁶ ADTA, Fon 130, op.1, dosya: 27, s.3a-7a.

²⁰⁷ Abdullayev, *a.g.e.*, s.69.

²⁰⁸ Əliyev, *a.g.e.*, s.632.

başka bir tasarıda da Kazak, Şemşeddil ve Borçalı beylerinin toprak hakları tasdik edilmişti.²⁰⁹ Kanun niteliği taşıyan bütün bu tasarılar, beylerin ve ağaların toprak hakları düzenleniyormuş gibi gösterilmiş olsa da aslında bu daha çok Rusya'nın işgal ve sömürge rejiminin bir göstergesiydi. Çünkü Rusya'nın hâkim dairelerinde çoğu kişi tarafından bu bölgede yerli ahaliye karşı ılımlı olunursa başarılı olunacağı görüşü yaygındı. Örneğin 1811 yılında Rusya'nın Kafkasya'daki başkomutanı görevini yapan General Filipp Pauluççi 1816 yılında Kafkaslardan o yanda ele geçirilmiş topraklarda yaşayan halklarla nasıl davranmak konusunda dikkate değer derecede açık teklifleri şöyle yazmıştı; “1)-Buradaki nüfusta gücümüze güveni zayıflatacak herhangi bir hareketten kaçın. Bu bölgelerde sağlam tutunabilmenin ana kaynağı bu anlayıştır; 2)- Hala ihtiyaç duymadıkları alışverişe onlarda ilgi uyandırmak için ticari ilişkiler oluşturun; 3)- Çeşitli milletler arasında her zaman bir birilerine karşı kızgınlık, anlaşmazlık durumunu koruyup saklayın, unutmayın ki, onların birliği bizim için öldürücü olabilir ve bölgede sonumuzu getirir; 4)- Nüfusun arasında Hıristiyanlık anlayışı yayın; 5)- Onların Türkiye ve İran'la ilişkiler kurmasına kesinlikle fırsat vermeyin.”²¹⁰ Rusya'nın yürüttüğü bu siyasetin sonucu olarak da köylüler, beyler ve ağalar arasındaki hukuku düzenleyen bütün bu kanun tasarılarında ve Rusya'ya sadık beylere hediye edilen köylerde, beyler ve ağalar köylerin sahibi değil sadece idarecisi olarak görülüyordu. Onlara sadece devlet memuru olarak bakılıyor ve köylerin idare edilmesini sadece Rusya'ya sadık olmanın karşılığı olarak nitelendiriliyordu. Doğal olarak bu durum beylerin Rusya'ya karşı tavır almalarına ve halkı da kışkırtarak isyana kalkışmalarına sebep oluyordu. Fakat çeşitli bölgelerde isyanlar çıkmış olsa da Rus birlikleri tarafından amansızca bastırılıyor ahalini kışkırtan beyler ise hapse atılıyordu. Örneğin 1819'da Nesip Sultan ve Mustafa ağa Şemşeddil'de ahalini isyana teşvik etmiş olsalar da Yermolov onları hapse atmış isyan ise 1820'de yatırılmıştı. Bu tür kanun tasarılarının Rusya'nın sadece kendi çıkarları için yaptığının bir diğer kanıtı da istedikleri zaman bu köyleri beylerin ve ağaların ellerinden alıyor olmalarıdır. Bey ve ağaların toprak haklarının ellerinden alınması için “hükümete ihanet”, “düşmanla Rusya'nın çıkarlarına karşı iş birliği yapılması”, “devlet memurlarına

²⁰⁹ H.M.Paşayev, “Rusiyanın Aqrar Qanun və Sərəncamlarının Şimali Azərbaycanda Tətbiqi(XIX əsr XX əsrin əvvəlləri)”, *Tarix və Onun Problemləri*, No:4, BDU Nəşriyyatı, Bakı 2009, s.70.

²¹⁰ Vahid Öməröv, “Azərbaycan-Rusiya Münasibətləri XIX Əsrdə: Rusiyanın Müstəmləkəçilik Siyasəti və ya Zorakı İnteqrasiya”, *Səs Qəzeti*, №:76 (4324), Bakı 27 Nisan 2013, s.14.

itaatsizlik” gibi bahaneler uydurularak suçlamalar yapıldı.²¹¹ Şeki, Şirvan ve Karabağ’da Hanlık rejimine son konulduktan sonra bu vilayetlerde yerel feodallerin toprak haklarına darbe vurmak için bir sıra yol izlendi. 1820 yılında Yermolov’un talimatıyla Müslüman vilayetleri beylerinin köy ve topraklar üzerinde sahiplik ve kontrol haklarını teyit eden belgeler toplandı. Yermolov’un ilk emri, Şeki hanlığı için, kullanım alanındaki kullanımdaki tüm toprakları, mal varlıkları ve hanlığın hazine gelirlerini oluşturan tüm kalemlerin kayıt altına alınmasını istedi. Köylerin yönetimini ve toprakların özel kullanıma verildiğini (kime verildiği) gösteren tüm belgelerin tespitini talep etti. Vergi ve hanlığın yükümlülüklerinden muaf olanların tespitini belirlenmesini istedi.²¹² Daha önceki Gürcistan tecrübesinden dolayı bu işlerin öncelikli olduğu anlaşıldı. Daha sonra Yermolov’un talimatıyla 1824 yılında Kuba vilayetinde beylerin toprak sahipliği hukukunun araştırılması yapıldı. Sonuçta devlete hiçbir kulluk göstermiyor bahanesiyle 11 Bey’den 14 köy müsadere edildi. Fakat bunun yanı sıra ortamı yumuşatma adına 23 Bey’in sahipliğinde olan 37 köy ve son yıllarda Rusya’ya sadık olan, çarlık rejimini hor görmeyen beylerin yönetimine verilen 72 köy ömürlük “yöneticilik” hukuku olduğu gibi korunmuş oldu. Ayrıca, 7 Haziran 1824’te A.P. Yermolov’un Müslüman vilayetlerinde beyler ve ağaların toprak hakları hakkında imzaladığı kanunda da beyler ve ağalar bu toprakların sahibi değil de sadece “yöneticisi” olarak görüldüğü kesinleşmiş oldu. Şöyle ki, Yermolov’un imzaladığı bu kanunda; “Han muhtıralarında köylerin beylerin mülkiyetine verilmesi hakkında söz edilse de yerinde kullanılmayan ve hiçbir özel amaç taşımayan bu ifade, hükümeti bu köyleri şu anki sahiplerinin mülkiyeti saymaya mecbur edemez. Çünkü bu köyler alışveriş yoluyla elde edilmemiştir, diğer yandan her yerde hanların bağışladığı köyler üzerinde sahiplik hakkı değil, sadece yönetim hakkı tanınıyor.”²¹³ 1826’ yılında gelindiğinde yeni yapılan uygulamanın ters tarafı görüldü. 1826’da İran ile Rusya arasında savaş başladı. Rusya yönetimi tarafından hanlıkların başından uzaklaştırılan hanların tahrikleri ve Abbas Mirza’nın etkisi ile Müslüman vilayetlerdeki halkın büyük kısmı aynı dini inançtan olduğu İran tarafını destekledi. Beyler ile beraber birçok reaya Aras’ın diğer tarafına (İran tarafına) geçti. Rusya

²¹¹ S.A. İsmayılova, “Azərbaycanda Xalq Azadlıq Hərəkatının Sosial-İqtisadi və İctimai-Siyasi Şərtləri (XIX Əsrin Birinci Yarısı)”, *Bakı Universiteti Xəbərləri Jurnalı*, Humanitar Elmlər Seriyası No:2, BDU Nəşriyyatı, Bakı 2013, s.116.

²¹² *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.130.

²¹³ Əliyərli, *a.g.e.*, s.634.

kuvvetlerinin üstün gelerek, İran bölgesindeki toprakların Rusya işgaline girmesiyle, kaçan Müslüman halk tekrar dönmeye başladı. Bunlara devasa sayıda Ermeniler eklendi. Devlet tarafından kendi arazilerine, hazine arazisi gibi “halis” hukuki temelinde (statüsünde) ayrıcalıklı olarak yerleştirildiler. Bu durum, Rusya yönetiminin Müslüman vilayetlerde kolonizasyon politikasının kontrolden çıkmasına sebep oldu.²¹⁴ Arazi kullanımını konusunda farklı konumlardaki kişiler arasında olmak üzere hukuki sorun çıktı. İdare ile kullanıcılar arasında anlaşmazlıklar çıktı. Ancak 6 Aralık 1846’da çıkan kanunla bu sorun çözülmeye çalışıldı.²¹⁵

Rusya hükümetinin izlediği bu tutumdan memnun olmayan yerli feodaller kendi haklarını geri almak için bütün yolları denemekten çekinmiyorlardı. Yukarıda da bahsedildiği gibi bunların da başında yerli ahaliyi Rus hükümetine karşı kışkırtarak isyanların çıkmasını sağlamak geliyordu. Her şeye rağmen Rus hükümeti çıkan isyanları amansızca bastırmaktan ve beyleri cezalandırmaktan çekinmiyordu. Örneğin 1826 yılında Azerbaycan’da yerli feodallerin teşvikiyle baş vermiş isyanın Rusya’yı korkutmuş olması ve Rus Çarı I. Nikolay’ın 1827’de Yermolov’u azarlayan bir emirname çıkarması da Kafkasya’daki komutanların tutumlarını değiştirmede. Şöyle ki, Kuba vilayetinde 1826-1827 yıllarında Rusya’ya karşı isyana kalkışan ve hapse atılan 57 kişiden 10’u (3’ü Han, 7 Bey) hakkında ölüm hükmü verilmiş geri kalanları ise hapse atılmıştır. Ayrıca Müslüman vilayetleri komutanı (reisi) fon-Karabe, Kuba, Şirvan ve Bakü vilayetlerinin *komutan-yöneticilerine* gönderdiği talimatta hapse atılan bütün suçlu beyleri madenlere ağır işlerde çalıştırılmak üzere sürgün etmeyi, onların yetişkin erkek çocuklarını ise Heşterhan’daki askeri-yetim şubeye göndermeyi kesin olarak söylemişti. Talimatta Rusya hükümetine karşı tavır alan beylerin bütün mal varlıklarının Rusya devlet hazinesine verilmesi de öngörülüyordu.²¹⁶ Nitekim Rus ileri gelenleri, hiçbir yerde halk isyanlarının yerli beylerin etkisi olmadan çıkmasının zor olduğunu bildiklerinden, yine de Rus hükümetine karşı sadık olmayan beyleri cezalandırmayı, Çarlık Rusya’ya sadık beyleri ise ödüllendirmeyi Asyalılara karşı en güvenilir yöntem olarak görmekteydiler. Rusya yönetimine hizmet etmeye eğilimli kişilerin tespiti sırasında *komutan-yöneticilerin* rapor ve görüşleri esas alınmıştır. Örneğin Şeki *komutan-yöneticisi* (komendantı),

²¹⁴ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.155.

²¹⁵ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.156.

²¹⁶ Əliyərli, *a.g.e.*, s.636.

Müslüman bölgeler komutanına yazdığı raporunda, 1826 yılında Rusya askeri birlikleri Şeki vilayetinden çıktıktan sonra, Hüseyin Han'ın oğlu Selim Han Şeki'yi gelip aldı. Alimcan Divanbeyi, Şeki vilayet Mahkemesi üyesiydi. Selim Han'ın şehre gelmesi ile Alimcan Bey İran'a kaçtı. Şeki *komutan-yöneticisine* göre, Alimcan'ın çok suçu yoktu. Onun tek kınanacak davranışı Abbas Mirza'dan rüşvet olarak Lezgiler almasıydı. Abbas Mirza'dan insan alması hoş değildi²¹⁷. Hatta onun böyle yaparak Lezgiler isyanına izin vermediği meselesi ise çok gerçekçi değildi. O, Rusya hükümeti için değil, kendi çıkarları için hareket etmiş biriydi. Dolayısıyla büyük bir suçu yoktur. Alimcan konusunda Rusya'nın Kafkasya kolordusu başkomutanı İ.F. Paskeviç de olumlu fikre sahiptir. General Paskeviç'in daha önceki Şeki *komutan-yöneticisi* Venisri'ye 6 Mart 1828'de yazdığı yazıda, Karabağ'da askere ekmek temin ettiğini, Nuha'da bulunduğu sırada gayretle çalıştığını²¹⁸, kendisine verilen görevleri yerine getirdiğini belirtmektedir. Bu durumda Şeki *komutan-yöneticisi* Skarjinski, ona görev verildiğinde faydalı olacağı kanaatindeyim, demektedir.²¹⁹ Bunun üzerine, 6 Mart 1828'de Kafkasya Orduları başkomutanı İ.F. Paskeviç, Şeki *komutan-yöneticisine* yazısında, Alimcan Bey'in Karabağ'da Rusya askerleri bulunduğu sırada ekmek-tahıl sağladığı için, onun eski yerine dönmesine izin verilmesi ve yerine döndükten sonra eski idaresi zamanında tüm mal varlıklarının kendisine geri verilmesini Şeki *komutan-yöneticisinden* istemektedir.²²⁰ Sonuç itibariyle *komutan-yöneticinin* olumlu raporu ve genel komutanın da bu yönde kanaat taşımasıyla malları geri verilmiştir.

Yukarıda da görüldüğü üzere Rusya'ya karşı tavır almayan ve ılımlı yanaşan beylerin mal varlıklarının paylaşımı konusunda son karar Kafkasya başkomutanına aittir. Örneğin, Şeki *komutan-yöneticisi* Rusya-İran savaşı sırasında Hüseyin Han ile beraber kaçan Nuha bölgesi sakinlerinden Mehmet Bey oğlu Asadullah Bey'in durumu ile ilgili olarak Nuha *komutan-yöneticisi*, Rusya'nın Kafkasya bölgesi başkomutanı Paskeviç'in görüşlerini şöyle aktarmaktadır; Mehmet Bey oğlu Asadullah hizmetleri karşılığında eski yerine dönmek istemekte olup, onun ve kardeşlerinin eski yaşadığı yere dönmesi uygundur. Bu konuda Tiflis gubernatorunu da bilgilendiriniz. Eğer Asadullah Bey eski

²¹⁷ ADTA, Fon 130, op. 1, dosya: 27, s.47a.

²¹⁸ ADTA, Fon 130, op. 1, dosya: 27, s.48a.

²¹⁹ ADTA, Fon 130, op. 1, dosya: 27, s.48b.

²²⁰ ADTA, Fon 130, op. 1, dosya: 27, s.50a.

idare bölgesinde köy sahibi ise onlar, benim (başkomutan Paskeviç) bir sonraki talimatıma kadar geri verilmemelidir.²²¹ Yine, 31 Mart 1831 tarihli başka bir belgede (müracaat 1827-28 olabilir) ölmüş olan selim Han'ın oğlu Süleyman Han, ülkeyi terk eden veya kaçan kişilerin mal varlıklarının, onların varislerinden Rusya hükümetine sadık olarak hizmet edenlere geri verildiğini hatırlatıp, kendisinin de Kasım 1827'den itibaren Rusya hükümetine bağlı olduğunu belirtip ve kendisinden başka varis kalmadığını yazarak babasına ait mal varlıklarının kendisine verilmesini istemektedir.²²² Süleyman Han'ın talepleri ve yazdıklarının doğru olup olmadığı konusunun araştırılması için Şeki komutan-yöneticisine yazılmıştır.²²³

Çarlık Rusyası merkezi hükümeti, İran'la yapılan Türkmençay antlaşması ve Osmanlı İmparatorluğu'yla yapılan Edirne antlaşmalarının imzalandığı 1820'li yılların sonuna doğru tüm dikkatini Müslüman vilayetlerini elde tutmaya ve hazine gelirlerini çoğaltmaya ayırdı. Bunun için de ilk olarak Müslüman vilayetlerinde yerli beylerin ve ağaların toprak hukukları, siyasi, sosyal, ekonomik durumlarının öğrenilmesi ve durumlarının iyileştirilmesi gerekiyordu. Bu görev çarın talimatıyla kont Paskeviç'in 1828 yılında oluşturduğu "Kafkasya ötesi (Zakafkasya) Müslüman vilayetlerinin kurulması üzere kurul" a verildi. Bu kurulun teftişleri ve bu teftişlerin sonucu olarak, Çarlık Rusyası'na Güney Kafkasya'da yönetimin yeniden kurulması önerisi ile ileride bahsedilecek olan iki proje hazırlanıyor. Projelerden daha önce de yerel beylerin durumlarının iyileştirilmesi çerçevesinde kont Paskeviç, ikinci Rus-İran savaşının olduğu yıllarda müsadere edilmiş topraklar, köyler gibi yerlerin, yerel beylerinin sayısız başvuruları karşısında taviz vermenin gerekliliğinin önemini anlamış ve I. Nikola'ya "Güney Kafkasya'da genel durum" hakkında sunum göndermişti.

Resmi dairelerde, 1820'li yılların sonu 30'lu yılların başlarında beylerin hak ve hukukları ile ilgili konular henüz sadece tartışılmakla kalıyor, Kafkasya Genel Komutanlığı bu konuyla ilgili kararlı ve düşünülmüş adımlar atmıyordu. Nitekim kont Paskeviç'in gönderdiği sunumdan da etkilenen Çar Nikola'nın 13 Temmuz 1830'da imzaladığı "yüksek emir" de siyasi dairelerde beklenmedik olmuştur. Yüksek emirde; "İhanet ettikleri, ayrıca Rusya hükümetine karşı net besledikleri ve siyasi mülahazalara

²²¹ ADTA, Fon 130, op. 1, dosya: 27, s.49a.

²²² ADTA, Fon 130, op. 1, dosya: 27, s.51a.

²²³ ADTA, Fon 130, op. 1, dosya: 27, s.54a.

göre bu ülkeden Sibirya'ya veya başka yerlere mahkemesiz sürgün edilenlerin hepsi önceki yerleşim yerlerine geri getirilsinler ve...onların müsadere edilmiş malikaneleri (mal ve mülkleri) şimdi oldukları durumda...onlara geri verilsin, onlara bu malikaneleri...kullanmalarına izin verilsin. Ayrıca yurtdışına kaçanların, hükümete ihanet ettikleri gerekçesiyle idam edilenlerin veya sürgünde ölen kişilerin hazinenin hesabına geçmiş mal ve mülklerinin de onların ailelerine geri iadesine izin veriliyordu.”²²⁴

Emrin verilmesinin ardından çar idarelerinin ilk işi, yüksek zümre hakkında bilgileri kesinleştirmeyi ve onların hükümete karşı tutumlarını öğrenmek oldu. Örneğin bu yıllarda (1831) Rusya'nın Tiflis'te bulunan Kafkasya Baş yöneticisi (Başkomutan-Baş idareci) Paskeviç tarafından Şeki, Şirvan, Karabağ Askeri Bölge İdaresinden sorumlu Komutana hitaben yazılan yazıda, Nuha sakinlerinden Seyid Mehmet Beyoğlu Halidcan'ın Rusya yönetiminden istekleri konusunda bilgi istemiştir.²²⁵ Tiflis yönetim merkezine yazılan yazıda, Nuha bölgesinde yaşayan Halidcan, Rusya-İran savaşı sırasında yararlılık gösterdiğini, Karabağ'da yerleşmiş Rusya kuvvetlerine iâşe (yiyecek-içecek) sağladığını, yine Rusya generallerinden Abhazov'un emri ile bazı bölgelere kendisinin gönderildiğini ifade ettikten sonra, bu hizmetlerinin karşılığında, kendisinden alınıp hazineye devredildiğini iddia ettiği mal varlıklarının geri verilmesini istemektedir.²²⁶ Bu iddia konusunda Kafkasya merkez yönetimi, detaylı bilgi almak için Seyid Mehmet Oğlu Halidcan'ın neden mal varlıklarından mahrum bırakıldığının, kendisinin sınır dışına kaçıp-kaçmadığının, kanunsuz bir davranışının olup olmadığını, mal varlıklarının neler olduğunu, Rusya hükümetine hizmetinin neler olduğunun kendisine bildirilmesini istemektedir.²²⁷ Bir başka belgede, Şuşa'nın kuşatıldığı sırada kendisinden silahlarının alındığını ifade eden Şuşa sakinlerinden Memmed Han Beyoğlu Kazım Bey, hazineye devredilen silah türü eşyalarının geri verilmesini Albay Miklaşevskiy'e rica ettiği görülmektedir.²²⁸ Kısacası 1830-1832 yıllarında beş vilayette (Karabağ, Şeki, Bakü, Kuba, Şirvan) sayılmış 226 bey ailesinden sadece 108'i hükümete

²²⁴ Paşayev, *a.g.m.*, s.71.

²²⁵ *ADTA*, Fon 130, op.1, dosya: 27, s.43a, 43b, 44a.

²²⁶ *ADTA*, Fon 130, op.1, dosya: 27, s.43a.

²²⁷ *ADTA*, Fon 130, op.1, dosya: 27, s.43b.

²²⁸ *ADTA*, Fon 130, op.1, dosya: 27, s.41a.

“sadık”, 98 aile “şüpheli”, 20 aile ise “hain” olarak kabul edilmiştir.²²⁹ Çar’ın Yüksek Emir’i imzalamasının ardından mağdur durumda olan beyler haklarını geri almak için Kafkasya Baş Komutanlığı’na başvurular yapmaya başladılar. Yapılan sayımın ardından, 1833 yılından başlayarak beyler arasındaki kırgınlıkları azaltmak amacıyla Kafkasya Komutanlığı çar Nikola’nın emrini uygulamaya başladı. Fakat daha önceki dönemlerde olduğu gibi, uygulamaya gelindiği zaman işler çeşitli bahanelerle aksatılmaktaydı. Hatta bazı durumlarda Kafkasya Baş Komutanlığı tarafından beyler, ağalar üzerinde mal ve mülklerin geri verilmesi karşılığında Yüksek Emir’de öngörülemez (hükümete sadık hizmet etmek, mal varlıklarının hepsinin değil de bir kısmının geri verilmesi, daha önce iltizama verilen toprakların olduğu gibi bırakılması, geri verilen topraklarda beyler tam idareci olarak değil de sadece kullanım için yararlanana bilirler gibi) çeşitli şartlar da ileri sürülmekteydi. Ayrıca Kafkasya Baş Komutanlığına yapılan başvuruların da hepsi kabul edilmemekteydi. Örneğin, 1833 ve 1834 yıllarında Şirvan, Şeki ve Karabağ vilayetlerinden Kafkasya Baş Komutanlığı’na yapılan 106 başvurudan sadece 86-na olumlu cevap verilmiş geri kalan 16 başvuru geri çevrilmişti.²³⁰ İlerleyen 1835-1837 yıllarında Şeki ve Karabağ vilayetlerinden yapılan daha 31 başvurunu değerlendiren Kafkasya Baş Komutanlığı bu başvurulardan sadece 27-ni geçerli kabul etmiştir. Dolayısıyla Çar hükümetinin Müslüman vilayetlerinde beylerin ve ağaların toprak hukuklarını düzenlemek için imzalamış olduğu 13 Temmuz 1830 tarihli “Emirname”nin üzerinden yukarıda da görüldüğü üzere yıllar geçmiş olmasına rağmen halen daha kendini doğrultamamış ve anlaşmazlıklar, kırgınlıklar devam etmekteydi.

Rusya imparatorluğunun Müslüman vilayetlerde (hanlıklarda) kurduğu idare, birçok alanda hanlık dönemi idaresinin izlerini taşımaktaydı. Yönetim çok iyi olabileceği gibi çok da kötü olabilecek durumdaydı. Bu durum askeri bölge yönetimi başının, özellikle de yerel idarenin başında bulunan *komutan-yöneticinin* (komendant) koşulları ve şahsi kabiliyeti ile ilgiliydi.²³¹

1829 yılında Güney Kafkasya’yı teftiş etmek için gönderilen senatörler Meçnikov ve Kutaysov denetimin sonucunu raporlarına şöyle yorumlamışlardır: “Yüz binlerce halkın hukuku, namusu ve mülkü *komutan-yöneticilerin* keyfine tabidir. Hanlar

²²⁹ Əliyərli, *a.g.e.*, s.660.

²³⁰ Abdullayev, *a.g.e.*, s.118.

²³¹ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.157.

döneminde vergi toplananda veya başka mükellefiyetler istendiğinde mahaldaki adet, örf, gelenek, içtimai durum ve mülahazalara uyulduğu halde, *komutan-yöneticiler* bu konuda sağır ve kördürler... Yine aynı senatörler o dönemde Rusya İmparatorluğu'nun Adalet Bakanı D.B. Daşkov'a, Tiflis'ten gönderdikleri raporda yazıyorlardı; bu zamana kadar topladığımız bilgiden anlaşılıyor ki, doğrudan da Gürcistan topraklarında her türlü pislik, rezalet haddini aşarak son dereceye ulaşmıştır. Müslüman vilayetlerindeki kontrole gelince, burada yönetenlerin zulmü yönetilenlerin mazlumluğu tasavvur edilmez derecede trajik şekil almıştır. İnsan onuru çiğnenmiş, adalet tamamen unutulmuş, kanunsuzluk, suç, garazkârlık, yöneticilerin keyfi idaresi hüküm sürmektedir".²³²

Daha sonra 1830'da Tiflis'den Karabağ vilayetindeki durumu incelemesi için görevlendirilen memur Zubarev, Paskeviç'e verdiği raporda, buradaki suiistimal ve keyfi davranışın mümkün olabilecek her türlü düşüncenin üstünde olduğunu bildirdi. Bu raporda; Neredeyse bütün hazine arazileri *komutan-yöneticinin* ve Knez Abhazov'un gözdelerine, sevdiklerine dağıtılmış. Mahal'lara bölünen vergi, mahalların zenginliklerine göre yapılmamıştır. Mahal naibi ve *komutan-yönetici* arasındaki özel ilişkilere göre belirlenmiştir. Hazineden para dağıtımı üst makamların izni olmadan ve alıcılardan herhangi bir kayıt almadan yapılmaktadır. Şehir mahkemesinin sadece adı var. Halbuki bütün kararlar Knez Abhazov'un gözdesi olan Yüzbaşı Mirza Adıgözelov tarafından şehir mahkemesi kararı gibi yazılmakta ve üyeler Rusça bilmediklerinden, belgeyi anlamadan sadece imza atmaktaydılar.²³³ Göçle gelen Ermeniler, yönetimde yeterli etkiye sahip olmadıklarından çokta sağlıklı olmayan yerlere yerleştirilmekteler ki, bu nedenle üç ay içinde onlar arasında 1012 kişi öldü. Bu nüfuslarının üçte birinden fazla olmaktaydı. Soygun ve eşkıyalık üst seviyede Karabağ'da devam etmektedir. Birçok bey ve mahal naibi, Türk sultanlıkları bölgesinden ve Yelizavetpol kazasından kaçak onlarca suçluyu yanlarında bulundurmakta. Mirza Adıgözelov yanında bu şekilde 350 aile kaçak bulundurmaktadır. Soyguncular, kendi naipleri veya Yüzbaşı Adıgözel tarafından korunmakta. Adıgözel, Knez Abahazov'un tam güvenine sahip olduğu için şikayetlerden fazla etkilenmemekte. Şuşa güvenlik amiri (politsimeyster) Kazım Bey, rüşvet ve baskı dolayısıyla bir önceki yönetim tarafından görevinden alınmıştı ve mahkemeye verilmişti. Ancak Knez Abhazov, onun mahkemesini durdurdu ve görevine tekrar tayin etti. O da

²³² Məhərrəm Zülfüqarlı, *Azərbaycan Tarixinə Yeni Baxış*, Bakı 2007, s.57.

²³³ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.158.

eskiden olduğu gibi çalmaya, soymaya, baskı yapmaya devam etti. Mahal naipleri üzerlerinde herhangi bir yaptırım gücü hissetmeyerek, halka baskı yapmaya devam ediyorlar. Kendi lehine hazine vergilerini artırmakta, suçsuz yere halka sopa, para cezaları vermekteler.²³⁴

İdarecilerin suiistimallerine yönelik ilk adım Paskeviç zamanında Şuşa vilayetinde (Karabağ'da) olmuştu. Askeri bölge yönetiminin (Voenno – okrujnıy naçalnik) başında bulunan Knez Madatov'un uzaklaştırılmasından sonra yerine albay ve daha sonra da general olan Knez Abhazov getirildi. Daha sonra Knez Abhazov'un askeri bölge yöneticiliğinden (voenno-okrujnıy naçalnik) alınmasından sonra yerine Miklaşevskiy atandı. Karabağ "askeri halk idaresi"nin başına (komendantlığına) da Binbaşı Kalaşevskiy getirildi. Mahal naiplerinin ve diğer beylerin yetkilerinin azalması için bazı uygulamalar yapıldı. Fakat her şeye rağmen halkın *komutan-yöneticilere* bakışı, İran zamanındaki hanlara bakışı gibiydi, ne farkı, tayin şah tarafından değil, Rusya imparatoru tarafından yapılmaktaydı.²³⁵

Ayrıca durumun kötü olmasındaki diğer bir neden de daha önce bahsedildiği ve bilindiği üzere, şehir mahkemeleri veya vilayet mahkemelerinin gerçek anlamında bir mahkeme heyeti olmamasıydı. Bunun yanında mevcut mahkeme sisteminin üyeleri *komutan-yöneticinin* istekleri ile aynı fikirde olmadıklarında rahatlıkla kendi fikirleriyle hareket etmekteydiler. *Komutan-yönetici* (komendant) ihtiyaç gördüğü hallerde, sorunu mahkemenin kararına bırakmaktaydı. Diğer tüm durumlarda mahkeme üyeleri bir nevi danışmanlık görevi yapmaktaydılar veya hanlık kararlarını onaylayarak pekiştiren mirzalar gibiydiler. Bu nedenle 1829 yılında bölgeyi teftiş eden Kutaysov ve Meçnikov denetlemeleri sırasında bazı vilayet (provintsiyalarda) mahkemelerinde, tüm mahkeme üyelerinin önceden imzalayıp-mühürledikleri boş kağıtlara rastlamışlardır. Buradan hareketle, *komutan-yöneticilerin*, eski hanların yerini aldıklarını, sınır iktidar sahibi gibi, kendileri araştırmacı, savcı, yargıç, mahkeme kararının uygulayıcısı gibi olduklarını tespit etmişlerdir. Ancak, diğer taraftan, senatörler ile beraber Paskeviç tarafından hazırlanan bu teftişler, kendilerinden önceki Pauluççi ve Yermolov dönemine yönelik bir durumu göstermekteydi. Ve çıkarılan sonuç birleşmeden sonra hanlıklarda hiçbir olumlu sonuç

²³⁴ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.159.

²³⁵ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.159.

alınmadığıdır. Sonuç itibariyle yazarın belirttikleri sayesinde Müslüman vilayetlerde Rusya'nın ortaya koyduğu düzen anlaşılmaktadır.²³⁶

19 yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgalinden en çok acı çeken, elbette ki, ülke nüfusunun büyük çoğunluğunu teşkil eden köylülerdi. Hanlıklar döneminden kalma geleneksel feodal istismarına sömürge zulmünün de ilave edilmesi, yeni vergiler ve mükellefiyetler konulması, vergilerin dağılımı ve toplanmasında her türlü kanunsuzluk, yerel yönetimlerin başına buyruk hareket etmesi Azerbaycan köyünde sosyal çelişkileri daha da arttırmıştı. Örneğin Nuha (Şeki) nüfusunun şikâyet dilekçelerinin birinde deniliyordu; “Artık bir süredir ki, her gün akşam vakti için bizden 100 erkek bekçi, gündüz ise 60 işçi ve toprak işlemek için 40 hayvan alıyorlar. Bunun yanı sıra biz gelme memurlar ve görevliler için konuşmaksızın at ve askerlere ekmek vermeye mecburuz...” 150 kişi Nuha'nın imzaladığı bir başka şikâyet dilekçesinde de şehir nüfusu *komutan-yöneticinin* baskılarından “o kadar çok bıkmışlar ki, az daha aileleriyle beraber Nuha'dan başka yerlere kaçınsınlar...”. Ayrıca şehrin ireli gelenleri, ruhaniler de *komutan-yöneticiden* şikâyetçiydiler. *Komutan-yöneticiler* her kesin işine karışmaktaydı.²³⁷ Bu tür ağır şartlarda halk daha fazla dayanamadı ve 19. yüzyılın 30'lu yıllarında sömürge ve feodal egemenliğine karşı birkaç isyan çıktı. Sömürge karşıtı ilk büyük çıkış 1830 yılının başlarında Car-Balaken bölgesinde yaşandı. Fakat isyan yerel nitelik taşıyordu, sadece Balaken halkı mücadeleye kalkmıştı. Çok geçmeden isyancılar yenildiler. 1830 başlarında Paskeviç Kafkasya'da bulunan bağımsız toplulukları imparatorluğa doğrudan bağlamak için faaliyetlerine devam etmekteydi. Bu yılda Car-Balaken'deki yeni bir isyandan sonra bu bölgede Car-Balaken bölgesi adıyla Rus idaresini kurdu. 27 Şubat 1830'da Car-Balaken'deki 6 özgür toplumun (Cemaat) temsilcileri Rusya hükümetinin tabiiyetine girdiklerini bildirdiler. 4 Mart 1830'da da askeri yönetici (naçalnik) olarak bu bölgeye General Bekoviç Çerkasskiy tayin edilmiştir. Bu askeri yönetici başkanlığında geçici bölge idaresi kuruldu. Bölge idaresi içinde 2 danışman, her toplumdun birer olmak üzere 6 temsilci, yazışmalar ve özel görevler için memurlar yer aldı. Rusya idaresi ile ilgili bütün işler Rusya kanunlarına göre

²³⁶ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.160.

²³⁷ İ.A. Hüseyinov, Ə.C. Sumbatzadə, Ə.N. Quliyev, *Azərbaycan Tarixi, (Azərbaycanın Rusiyaya Birləşdirilməsindən 1917-ci İlin Fevral-Demokratik İnqilabına Qədər)*, 2.Cild, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı 1964, s.92.

yürütülecekti. İdaredaki kararlarda danışmanlar belirleyici rol oynarken toplumların temsilcileri daha çok tavsiyeci mahiyette kaldılar. Bölge idaresi başındaki askeri yönetici ile beraber doğrudan Kafkasya baş idarecisine (komutan) bağlandı. Ve bölge idaresinin kararları son ve temyizsiz olarak kabul ediliyordu. Bütün bu idare usulü ve diğerleri 24 Haziran 1830'da Çar tarafından onaylandı.²³⁸ Car-Balaken'de Rusya idaresi daha çok üst yönetim kısmında kalmıştır. Halkın kendi kültürel özel yaşamını ilgilendiren konularda geleneksel yapı büyük ölçülerde devam ettirilmiştir. Halk mahkemeleri, kırsal yerleşimlerdeki kovha'lar görevlerine devam etmişlerdir.²³⁹ Car-Balaken'de Rus idaresinin kabulü zorla olduğundan halk kısa süre sonra tekrar isyan etmiştir. Nitekim kuzey Kafkasya'da Hamza Bey zamanında isyan çıktığında, Ekim 1830'da Car-Balaken'de de Rusya idaresine karşı ayaklanma başladı. Car, Zakatala ve Hoqa gibi büyük yerleşim yerlerinde isyan çok ağır bir şekilde Rus idaresi tarafından bastırılmıştır. İsyancı başları idam edilmiştir.²⁴⁰ 1830 sonlarında da Car-Balaken'de yönetime karşı isyanlar çıkmış fakat bunlar da bastırılmıştır. Rusya'nın bölge baş komutanı-yöneticisi Paskeviç Car-Balaken'de kendine taraftar gurup oluşturma için İngiloylar ve Muganlinlere çeşitli ayrıcalıklar tanımıştır.²⁴¹ Hatta İngiloylar arasında Ortodoks Hristiyanlığın güçlenmesi için faaliyetler gerçekleştirildi. Ancak tam anlamıyla başarıya ulaşıldığını söylemek güçtür. 1834'de sadece 32 İngiloy Hristiyanlığı kabul etti. Nitekim Kafkas yöneticisi Rozen zamanında Car-Balaken bölgesinin toplam nüfusu 30.000 ile 40.000 arasında tahmin edildiğinden Hristiyanlığı kabul edenlerin sayısının oldukça az olduğu ortadadır.²⁴²

Fakat birkaç ay geçti ve Azerbaycan'ın başka yerinde, Talış vilayetinde mutlakiyetin sosyal ve sömürge zulmüne karşı yeni isyan yaşandı.²⁴³ İsyancılar Rusyası'nın beklemediği bir anda ansızın çıkmıştı. Çünkü bu dönemde Rus ordusunun ana kuvvetleri Çar rejimi ve sömürge sistemine karşı mücadeleye kalkmış Dağıstan dağlılarına karşı yöneltilmişti. Talış'da Rus kuvvetlerinin sayısı sınırlıydı. İlk başlarda

²³⁸ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.277.

²³⁹ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.278.

²⁴⁰ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.279.

²⁴¹ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.280.

²⁴² *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.281.

²⁴³ *Azərbaycan Tarixi*, IV Cild, s.81.

isyancılar bazı başarılar elde etmiş olmalarına rağmen çok geçmeden Rus kuvvetlerinin bölgeye gelmesi ve yapılan savaşlar sonucu Talış isyanı da bastırılmış oldu.

Talış isyanından birkaç yıl sonra, 1837 yılında Azerbaycan'ın kuzeyinde, Kuba vilayetinde 19. yüzyılda Azerbaycan köylülerinin en büyük silahlı isyanı, köylü çıkışları alevlendi. Bütün vilayetlerde olduğu gibi, Kuba vilayetindeki köylülerin de en çok şikâyet ettikleri sömürge sistemi, *komutan-yöneticilerin* keyfi idaresi, vergilerin ağırlığı gibi konulardı. Fakat Hükümet bununla da kalmayıp Yukarıbaş mahalı köylülerine Varşova'da bulunan süvari Müslüman alayında hizmet için gönüllüler vermek teklifi köylülerin sabrını dolduran son damla oldu.²⁴⁴ Bu talep yeni bir köylü isyanının başlamasına neden oldu. Yukarıbaş mahalında başlayan isyan kısa sürede komşu mahallara da yayıldı ve çok geçmeden bütün vilayeti bürüdü. İsyancıların sayısı binlere ulaştı. Kısa sürede birçok başarı elde edildi. 1838 yılında Çarlık sömürge zulmünün özellikle ağır olduğu Şeki vilayetinde de çıkışlar yaşandı. Maliye Bakanlığı memuru Kalinovski'nin bilgisine göre, vilayetten 12 farklı vergi toplanıyordu. Vilayetlerin hiçbirinde Şeki'de olduğu kadar çok vergi toplanmıyordu.²⁴⁵ Şeki isyanına özellikle Dağıstanlılardan da yardım gelmiştir. Fakat bu isyan dalgası da çok geçmeden bastırıldı. Bu isyanların başarısız olmasının en önemli sebepleri isyanların perakende ve düzensiz olmasıydı. İsyancılar farklı zamanlarda farklı yerlerde çıkıyor tek merkezden idare edilmiyordu. Bu yüzden de Rus askeri gücü karşısında dayanabilmesi imkânsızdı.

Böylece, imtiyazlarını kaybetmiş yerli feodallerin, ruhanilerin teşviki ve katılımı ile çeşitli bölgelerde yaşanan isyanlar işkenceyle bastırıldı, çok sayıda katılımcı tutuklanarak idam edildi veya uzun süreli hapis cezasına çarptırıldı. Kısacası, *komutan-yönetici* idare usulü ile istediği huzur ortamına ve kendisine karşı sadakatin artması hedefine ulaşamadı. 1840 yılında Çarlık hükümeti idari reform hakkında kanun kabul ederek *komutan-yönetici* (komendant) idare usulünü iptal etmeye ve onun yerinde kaza denilen arazi birimlerinden oluşan guberniyalar oluşturmaya mecbur oldu.²⁴⁶

²⁴⁴ *Azərbaycan Tarixi*, IV Cild, s.85.

²⁴⁵ *Azərbaycan Tarixi*, IV Cild, s.88.

²⁴⁶ Məmmədli Babaşov, "XIX Əsrdə Çar Rusiyasının Azərbaycanda Yəritdiyi Milli Və Dini Ayrı-Seçkilik Siyasətinin Mahiyyəti", *Journal of Qafqaz University*, Number 10, Bakı fall 2002, s.44.

3.5. 1840 Yılı Reformları ve Askeri Halk İdaresi'nin Kaldırılması

Harita 5. Azerbaycan 1840-1846

<http://tarix.info/kitabxana/xerite/1453-azerbaycan-tarixine-id-xeriteler.html>, web sayfasından yararlanılmıştır. (12.11.2016).

19. yüzyılın 30-lu yıllarının sonlarına doğru *komutan-yönetici* (komendant) idare sistemi tamamen sekteye uğramak üzereydi. Çünkü “askeri halk idaresi” (komendant idare sistemi) Çar Rusyası’nın bölgede siyasi açıdan daha sağlam tutuna bilmesine engel oluyordu. Özellikle vergi ve gelirlerin çoğu bölümünün *komutan-yöneticiler* ve idari yapıda görev alan başka memurlar tarafından benimsenmesi Çar Rusyası’nın ekonomik çıkarlarına zara veriyordu. Ayrıca Çarlık Rusyası yönetimi askeri halk idaresi kaldırılırsa bölgede yükselmiş tansiyonun düşmesine ve nüfusun sakinleşeceğine inanıyordu.²⁴⁷ Onun içindir ki, daha 19. yüzyılın 20’li yıllarının sonu ve 30’lu yılların başlarında Güney Kafkasya’da yönetimin yeniden kurulması önerisi ile iki proje hazırlanıyor. Bunlardan ilki, General Paskeviç ve senatolardan P.S.Kutaysov ve Y.S.Meçnikovun projesidir. Paskeviç ve onunla beraber teftiş yapmış olan iki senatör, Paskeviç’ten önce Kafkasya’da

²⁴⁷ İ.A. Hüseyinov vd, *a.g.e.*, s.93.

görev yapmış Rusya orduları başkomutanı-baş idarecisini suçladılar.²⁴⁸ Paskeviç mevcut durumdaki tüm kötü yönetimin son bulması, kötülüklerin devam etmemesi için Güney Kafkasya'nın tüm bölgelerinde işleyen sistemin kaldırılması ve yerine Rusya tarzı idare sistemi ve kanunlarının uygulanmasını rapor etti. Ancak Paskeviç, kendi idaresinin olduğu bir dönem olan süreç içinde Ermeni eyaleti kurulurken, Ahıska paşalığında, Car-Balaken kazasında ve ele geçirilen diğer yerlerde nedense Rusya idaresi ve kanunlarını uygulamayı uygun görmedi. Rusya kanunları Müslüman vilayetlerde, Tatar kazalarında (distansiyalarında) ve dağlı halklarda uygulanmadığı gibi hatta Gürcistan'da bile uygulanmadı.²⁴⁹ Kutaysov ve Meçnikov bu durumu fark etmiş ve Müslüman vilayetlerde sivil idari yönetimin, Rusya'nın guberniyalarında olduğu gibi kurulmasını önermişlerdir.²⁵⁰

İkinci proje ise 1833 yılının mayıs ayında sunulan “Güney Kafkasya beldesi hakkında mülahazalar” adlı projedir.²⁵¹ Bu projede de daha önceki projede olduğu gibi Transkafkasya'da Rusya idaresi ve kanunlarının uygulanmasını öngörüyordu. Fakat baş hâkim Rozen, projeni kötiledi ve bölgede yeni idarenin uygulanmasına karşı çıktı. Rozen yerli beylerle beraber hareket edilmezse bölgeni yönetmenin zor olacağını savunuyordu. Bunun üzerine projenin aksamaması için I. Nikola Rozen'i görevinden aldı.²⁵² Fakat bu projelerin hiçbiri hemen uygulamaya konulmuyor. Bir süre sonra Rus İmparatorluğu Devlet Şurası bu projeleri çalışmak için yeniden gündeme getirdi. 1837 yılında Devlet Şurası tarafından ıslahat işi senatör baron Gan'a verildi. Senatör Gan Güney Kafkasya'da yaşayan halklarda mevcut olan içtimaî ilişkileri öğrenmeye gayret etmedi, Paskeviç, Meçnikov ve Kutaysovun projeleri bazında “Güney Kafkasya beldesinin idari idareciliğinin” projesini hazırlayıp 1838 yılının şubat ayında Devlet Şurası'na sundu. Ganın sunduğu projede deniyordu ki, güya hanlıklar döneminde Azerbaycan'da Han'ın iradesinden başka hiçbir kural ve kanun olmamıştır, güya Azerbaycanlılar şeriat mahkemelerine müracaat etmiyorlar, güya Rus memurları ve Rus kontrolleri vilayet mahkemelerinde mevcut süründürmeyi azaltacak ve ahaliyi mutlu edecek.²⁵³ Güney

²⁴⁸ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.162.

²⁴⁹ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.163.

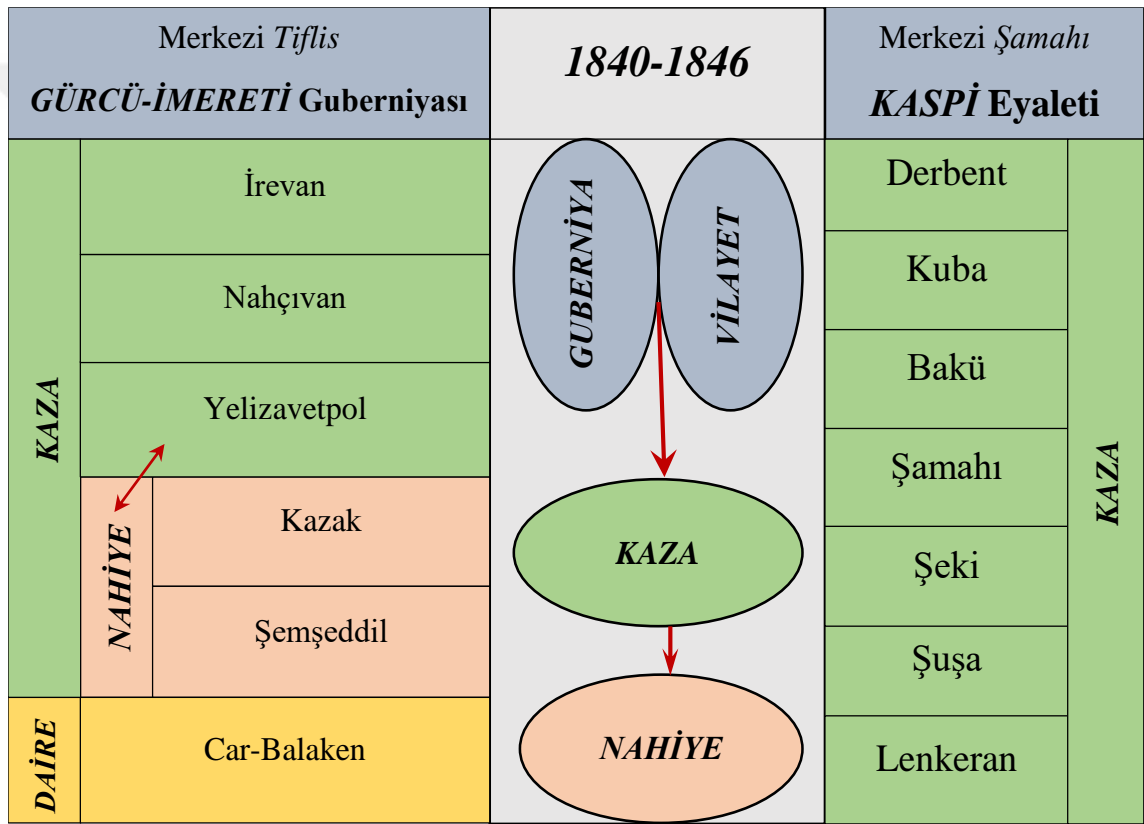
²⁵⁰ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.208.

²⁵¹ *Azərbaycan Tarixi*, s.84.

²⁵² Əliyərli, a.g.e., 2009, s.662.

²⁵³ *Azərbaycan Tarixi*, s.85.

Kafkasya'daki yönetimlerde yerel yöneticilerin halka tavırları ve kanunları uygulama şekli, Rusya idaresi ve halk arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde büyük etkiye sahipti. Senator Gan, bölgede yaptığı çalışma sonunda Şirvan'da halk *komutan-yöneticiye* yönelik bir isteksizlik göstermezken, Karabağ'da “Rusya kanunu” kelimesi güvensizlik uyandıran bir gülümseme ile karşılanmaktaydı. Rüşvet ile işler çözülebilmekteydi.²⁵⁴ Nihayetinde Komite ve Kafkas yönetici üyelerinin projeye çok sayıda kayıtları ile ilgili olarak, bu idari yargı reformu tasarısı 10 Nisan 1840'da I. Nikola tarafından “Kafkasya beldesinin yönetilmesi için işletme” adı altında onaylandı.²⁵⁵ 1 Ocak 1841 tarihinden itibaren ıslahat bütün bölgelerde uygulamaya kondu.

Azerbaycan'da İdari Yapı 1840-1846

“1 Ocak 1841 yılından Kafkasya'da idari reform kanununa (10 Nisan 1840) uygun olarak bu bölgeler, merkezi Tiflis olan Gürcü-İmeret guberniyasına ve merkezi Şamahı olan Kaspi (Hazar) eyaletlerine bölündü. Kaspi eyaletine; Şamahı, Şuşa, Şeki (Nuha), Lenkeran, Bakü, Kuba ve Derbent kazaları dâhil oldu. Azerbaycan'ın Yelizavetpol

²⁵⁴ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.209.

²⁵⁵ *Azərbaycan Tarixi*, IV Cild, s.91.

(Kazak ve Şemşeddil kazaları dâhil), Balaken (eski Car-Balaken kazası (dairesi)) ve Nahçıvan (Ordubad kazası (dairesi) ile birlikte) toprakları Gürcü-İmeret guberniyasına dâhil edilmişti. İdari ve mahkemelerde görevli yerli memurların hepsinin yerine Ruslar atandı. Yeni kanunla birlikte mahkeme sistemi de yeniden kuruldu. Rusya kanunlarıyla yürütülen guberniya, vilayet ve kaza mahkemeleri kuruldu. Dini mahkemeler ise sadece nikah işlerine bakıyorlardı.²⁵⁶ Yeni kurulan mahkemelerde yargının işeyişi oldukça zaman alıyor ve neredeyse rüşvetsiz yürümüyordu. Polkovnik V. Viktorov Haziran 1843’de verdiği bir bilgide, yapılmaya çalışılan ıslahat başarılı olamadı. “Memurların çoğunluğu acımasızca kazanç peşinde koşuyor ve bunun içindir ki fesatçılıkla meşguldür... Görevlerin satılması eskilere nazaran daha da çoğalmıştır... Polis ve mahkeme işlerinde nefis öne çıkmaktadır.”²⁵⁷ Dolayısıyla yeni kanunla birlikte bölgede Rus asillerinin konumu sağlamlaştırmak amaçlanmıştır.

Kafkasya Ötesi’nde yeni idari reform ve onunla ilgili olarak gerçekleştirilen eylemler Azerbaycan toplumunun neredeyse bütün kesimlerinin çıkarlarına dokunuyordu. Islahattan memnun olmayan güçler içerisinde en önemli yeri beyler ve ağalar tutuyorlardı. Yüzyıllar boyunca devlet sisteminde önemli bir yer tutan, toprak ve köy sahibi olan bey ve ağaların şimdi tüm bunlardan mahrum edilmesi, onların statüsünün aşağı düşmesi onların devlete karşı tavır almasına yol açıyordu. Örneğin Rusya tarafında işgal edilen bölgelerden biri olan İlisu sultanlığı 1803’den itibaren vassal bir yapıda bırakılmıştır. İşgalden sonra sultan Çara bağlı olarak idarenin başında bırakıldı, beyler, ağalar geleneksel haklarını kullanmaya büyük ölçüde devam ettiler.²⁵⁸ Ancak 1840’da kendi içinde bağımsız olan İlisu sultanlığı Balaken kazasının (uezd) içine dahil edilmiştir. Balaken kazası (uezd) ise Güney Kafkasya’nın başlıca iki idari bölgesinden biri olan Gürcü-İmeret guberniyası içinde idi. İlisunun başında bulunan Daniel Bey ise Balaken bölgesi içinde kendi bulunduğu bölgenin yöneticisi haline getirilmiştir. Kendisinin Sultanlık unvanı yerine Rusya idaresi bir nevi başkan anlamına gelen “zasedatel” sıfatını

²⁵⁶ Allahverdiyev vd, *a.g.e.*, s.177.

²⁵⁷ İ.A. Hüseyinov, vd, *a.g.e.*, s.96.

²⁵⁸ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.282.

vermiş ve maaşa bağlamıştır.²⁵⁹ Ancak Daniel Bey sultanlık unvanının alınmasını aşığılayıcı olarak nitelendirmiştir. Nitekim 1844'te Şamil'in tarafına geçmiştir.²⁶⁰

1840-11 yılların başlarında bazı yüksek rütbeli Çar memurları sömürge ülkesinde Çar Rusya'sının itibar edeceği kimselerin bu bölgede yerleşecek olan Rus asilleri olduğuna inanıyordu. Bu yüzden de yerli beylere verilmiş toprakların onlardan alınarak Rus asillerine verilmesi gerektiğini savunuyorlardı.²⁶¹ Nitekim 25 Nisan 1841'de Çar I. Nikola'nın imzaladığı emirnameyle Kazak, Şemşeddil ve Borçalı nahiyelerinde yaşayan ağalar toprak sahipliğinden ve bu toprakları beceren köylüler üzerindeki haklardan mahrum edildiler. 2 Mayıs 1841 tarihli kanunla Hazar vilayetinin beylerinin tiyul toprakları müsadere olunması gerekiyordu. Beyler ayrıca köy idareciliğinden uzaklaştırılıyordu. Şöyle ki, bu kanunla Kazak, Şemşeddil ve Borçalı nahiyelerinde 59 ağanın 15245 aile yaşayan 102 köyü müsadere edildi. Kısa süre sonra Genel Yönetim Konseyi (Baş İdare Şurası) Kaspi eyaleti beylerinin "köy yöneticiliğinden" uzaklaştırılması hakkında karar çıkardı.²⁶² Fakat bu kararların tam anlamıyla uygulanması yarım kaldı. Çünkü Transkafkasya'da yeni idare sistemine geçiş bütün bölgelerde yerli nüfusun direnci ile karşılandı. Azerbaycan'ın çeşitli kazalarından Çar memurlarını heyecanlandıran haberler geliyordu. Baş Komutan General Neygrad "kaç zamandır Zakafkasya ülkesinde, özellikle de geçmiş Tatar distasiyelerinde yağmacı ve eşkıyaların azalması gerekirken tam tersi o kadar çoğalmıştır ki, Şamahı ve Revan'ın posta yollarında gidiş-geliş her zaman tehlikelidir."²⁶³ Durumun kötüye gitmesi sonucu 1842 yılında beylerin ve ağaların topraklarının müsaderesi durduruldu. Islahattan en çok hoşnutsuz olanlar doğal olarak, nüfusun çoğunluğunu oluşturan köylülerdi. Çünkü yeni reforma uygun olarak onların üzerine ek vergi ve mükellefiyetler de konulmuştu. Mahkemelerin Rusça yürütülmesi ve Rus yargı sisteminin uygulanması, Azerbaycanlılara tamamen yabancı olduğu için ondan ülkenin bütün grupları hoşnutsuzdu.²⁶⁴

²⁵⁹ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.330.

²⁶⁰ *Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze*, Tom 12, s.331.

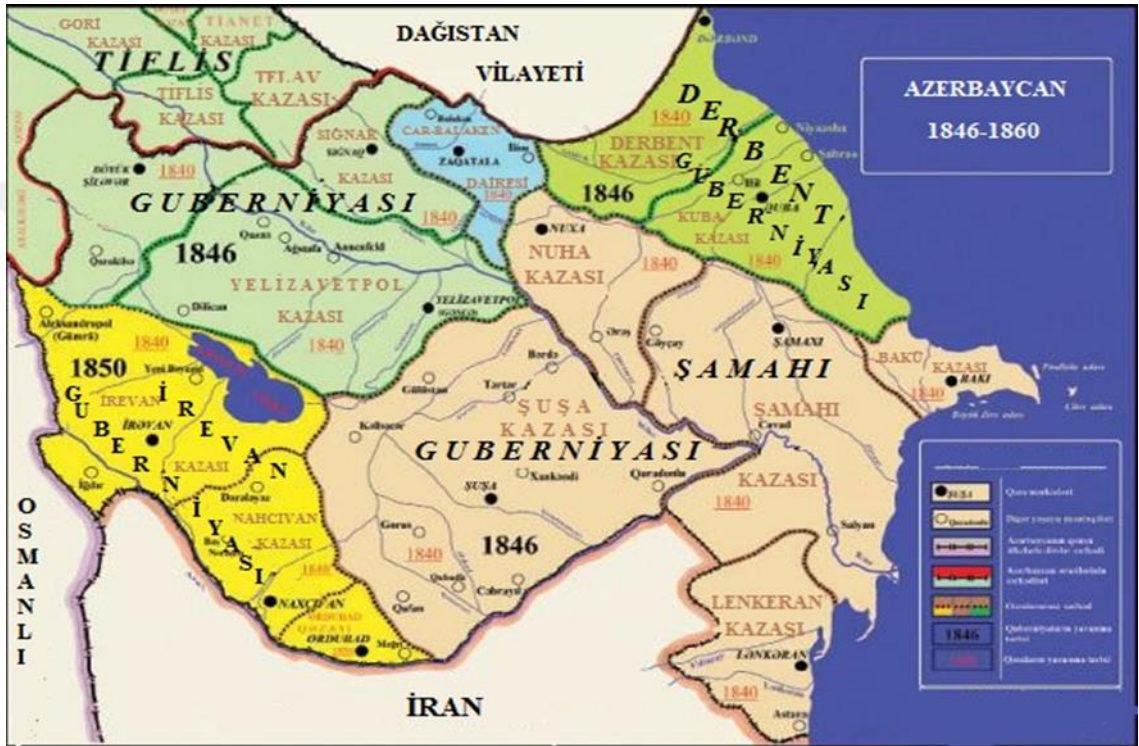
²⁶¹ Ziya Bünyadov, Y.B. Yusifov, *Azərbaycan Tarixi (Ən Qədim Zamanlardan XX Əsrədək)*, I Cild, Çırağ Nəşriyyatı, Bakı 2007, s.615.

²⁶² Əliyərli, *a.g.e.*, 2009, s.663.

²⁶³ İ.A. Hüseyinov vd, *a.g.e.*, s.96.

²⁶⁴ *Azərbaycan Tarixi*, s.87.

İslahatların başarısız olmasının ardından I. Nikola 3 Şubat 1842’de askeri bakan A.İ. Çernişev ve kâtip M.İ. Rozen’in başkanlığında Güney Kafkasya’da denetimler yapmaları için talimat verdi.²⁶⁵ Bu doğrultuda Çar hükümeti 1842-1844-cü yıllar arasında bu bölgede bir sıra teftişler hayata geçirdi. Bu teftişler sonucunda 1840 yıl idari yargı ıslahatında bir hayli değişiklikler yapıldı. En önemli değişiklik 1844 yılında yapıldı. Şöyle ki; 1844 yılında, Çar hükümeti Kafkasya’daki yerli halkla yaptığı savaşı tez bir zamanda tamamlamak ve Kafkasya’daki konumlarını sağlamlaştırmak amacıyla

Harita 6. Azerbaycan 1846-1860. (12.11.2016).

Kafkasya Ötesi’nde Naiplik tahsis etti. Naip mutlakiyetin “yüksek haklarının” başlıca koruyucusuydu ve ona olağanüstü derecede geniş yetkiler verilmişti. I Nikola’nın aşırı itibar ettiği ve mutlakiyetin sömürge siyasetini can başla gerçekleştiren kont S.M. Vorontsov ilk Kafkas naibi olarak tayin olundu. Geçmiş Baş hâkimlerden farklı olarak, naibe belde genelinde daha önce bakanlara ait olan yetkiler verilmişti. Onun elinde tam sivil ve askeri güç vardı ve tüm durumlarda doğrudan imparatora başvurabiliyordu.²⁶⁶

²⁶⁵ Öliyarlı, a.g.e., 2009, s.664.

²⁶⁶ *Azərbaycan Tarixi*, IV Cild, s.96.

Tadeusz Swietochowski'nin de belirttiği gibi;²⁶⁷ “Vorontsov’un asıl görevi bölgeyi pasifize etmektir. Siyasal tercihi ise, bölgenin Rusya’ya katılması ve Ruslaştırılması değil, yerel seçkinlerle iş birliği yapılması yönündeydi. Azerbaycan’da aristokratik konumlarının yok olduğunu gören bey ve ağaların durumlarının düzeltilmesi gerektiğini savunuyordu.” Vorontsov Tiflis’e gelir gelmez ilk önce bey ve ağaların toprak hukuklarını düzenlenmesi için çalışmalar başlattı. Bu işte ona bölgenin sivil idare başkanı General P.A. Ladinski yardım ediyordu.²⁶⁸ Vorontsov itiraf ediyordu ki, “beyler ve ağaların ayrıcalıklarının tasdik edilmesi-onların topraklarının kendilerine geri verilmesi ve gelecek adına bölgedeki nüfusu sakinleştirmek-bizim bu ülkedeki hâkimiyetimizi, hatta dağlarda Şamil’in kendisi için büyük saydığı herhangi bir tesadüfi zaferden de daha çok sağlamaştırır.”²⁶⁹

1842-1844 yılları arasında faaliyet gösteren komiteler devletin talimatı ile bey ve ağaların haklarını savunmak kararını verdi. Bununla da onlar hâkim zümreyi kendileri için sosyal dayanağa çevirmeli idi. Bey ve ağaların haklarıyla uğraşan komiteler aşağıdaki prensipleri esas alıyorlardı:²⁷⁰

1)- bey ve ağaların toprakları onların irsi mülkiyeti gibi onaylanmalı;

2)- bu topraklarda yaşayan köylüler ağa ve beylere vergi vermeli ve mükellefiyetler yerine getirmeli;

3)- bey ve ağalara polis ve kısmen de yargı hâkimiyeti verilmelidir.

Böylece bu proje komite toplantılarında tartışılmakla ve bazı düzenlemeler yapılmak suretiyle Çar Nikolay’a taktim olunmuştur. Çar 6 Aralık 1846’da bu Esasnameyi canişinin adına emirname şeklinde imzaladı. Yeni kanun 12 maddeden oluşmaktaydı. Bu maddelerin 10’u beylerin toprak haklarına, 2’si ise feodal köylü ilişkilerine değinmekteydi. Bu kanun Rusya işgali zamanında beylerin sahipliğinde olmuş ve şimdi de onların emrinde olan topraklar için ilk defa tam sahiplik hakkı tanıdı. Şemşeddil ve Borçalı’da 1841’de ağalardan müsadere edilmiş bütün topraklar hükümetin “özel iltifatı olarak” onlara geri verildi. Bu topraklarda ağaların özel sahiplik hukuku

²⁶⁷ Swietochowski, *a.g.e.*, s.31-32.

²⁶⁸ Əliyev, 2009, s.666.

²⁶⁹ Bünyadov, *a.g.e.*, s.616.

²⁷⁰ *Azərbaycan Tarixi*, s.93.

tasdik edildi.²⁷¹ Han, bey, ağa artık bundan sonra kendi topraklarını alıp-sata veya başka hukuki işlemleri yapa bilir. Fakat toprak sahibine onu istediği gibi kullanma yetkisi tanınmış olsa bile o toprağı satarken sadece kendi tabaksından olan birine sata veya bağışlaya bilirdi.²⁷²

1846 Esasnamesinde yorumlanan ve toprak sahipleri ile köylülerin karşılıklı ilişkilerini belirleyen ilkeler 1847 yılı 20 Nisan ve 28 Aralık tarihli Köylü Esasnameleri'yle yasallaştırıldı.²⁷³ Çar hükümeti Azerbaycan'da Bey-Köylü ilişkilerini yasallaştırmak için 20 Nisan 1847'de Şamahı, Şuşa, Şeki, Lenkeran, Bakü ve Kuba kazalarının bey köylülerine, 28 Aralık'ta ise Kazak, Şemşeddil ve Borçalı nahiyelerinde yaşayan bey köylülerine ait Köylü Esasnamelerini imzaladı.²⁷⁴ Esasnamelere göre köylüler, ekip biçtikleri toprak karşısında Bey ve Ağa'lara aşağıdaki yükümlülük altına giriyorlardı:²⁷⁵

1)- Malcehet vergisi vermek. Bu vergi mahsulün onda birinden ibaretti. Eğer, tarla, mülk sahibinin tohum ve tarım aracı ile ekilmiş ise, bu vergi miktarı beşte bire yükseliyordu. Bağ ve bostan yerlerin mahsulünden malcehet vergisi üçte bir nispetinde idi.

2)- Her on aile, bir erkek ve her on beş aile bir kadın hizmetçiyi bey ve ağa'ya vermeye mecburdu.

3)- Mahsulden verilen malcehet vergisi toprak sahibinin ambarına veya gösterdiği yere, yükümlü çiftçiler tarafından taşınmalı idi.

4)- Her çiftçi ailesi, kendi hayvanı ile yılda on sekiz gün mülk sahibinin toprağını karşılıksız olarak sürüp ekmeli idiler veya mülk sahibinin göçünü, odununu taşımaları veya ekimini biçmeli veya ev yapımına yardım etmeli ve böylece gösterdiği işleri görmeli idi. Toprağına bağlı olan köylü, bu işleri görmez ve göremez ise, her bir gün için mülk sahibine 20 kuruş para ödemeli idi.

²⁷¹ Əliyev, 2009, s.666.

²⁷² Allahverdiyev, *a.g.e.*, s.178.

²⁷³ *Azərbaycan Tarixi*, IV Cild, s.100.

²⁷⁴ İ.A. Hüseynov, *vd, a.g.e.*, s.99.

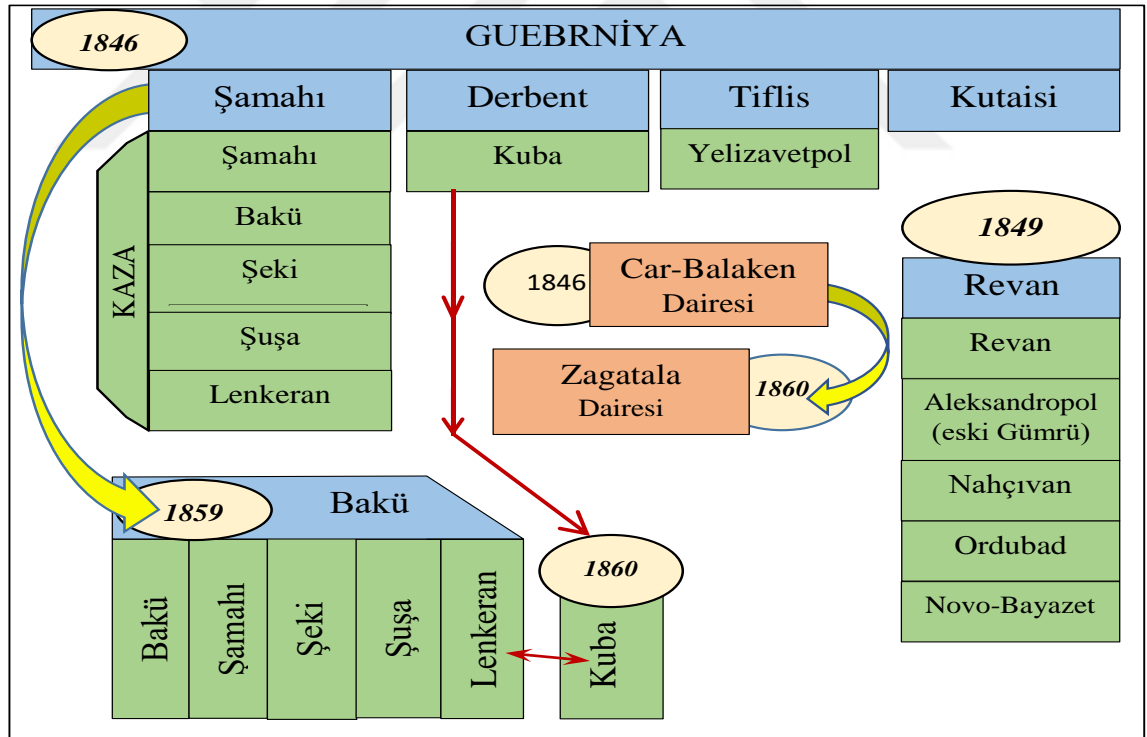
²⁷⁵ Baykara, *a.g.e.*, s.35-36.

5)- Avraz diye adlandırılan ve mülkedarın toprağını iki bütün gün, köy çiftçilerinin toplu halde sürüp ekmeleri şeklinde anlam taşıyan ve hanlık zamanından kalan yükümlülük, yine kalmıştı ve hüküm ifade diyordu. Köylüler de bu yükümlülüğü yerine getiriyorlardı.

6)- Çöpbaşı adıyla anılan ve otlak yerlerden ötürü, hanlık zamanından kalma bu vergi de ayrıca köylüler tarafından yerine getiriliyor, ödeniyordu.

7)- Mülkedarın toprağında geçici olarak oturan göçebe çiftçiler, aile başına dört ruble ödemeli idiler.

Mülkedar bu yükümlülüğe karşılık, 15 yaşını tamamlamış erkek çocuklar da hesaba katılmak üzere, beş desyatinden²⁷⁶ az olmamak üzere çiftçi ailesinin sayına göre, toprak vermek mecburiyetinde idi. Fakat Azerbaycan'daki köylülerin çoğunluğu devlet köylüleri idi ve bu Esasnameler onlara ait değildi. Kısacası bu esasnamelerin devlet köylüsüne hiçbir katkısı olmamış ve onların perişan durumu uzun yıllar devam etmiştir.

1846 Sonrası Azerbaycan'da İdari Yapı

²⁷⁶ Desyatın; metre'den önce kullanılan eski bir ölçü birimi, 1,1 hektara tekabül eder.

1846 yılında Kafkasya ötesi; Tiflis, Kutais, Şamahı ve Derbent guberniyalarına bölündü. Şamahı quberniyası; Şamahı, Şuşa, Şeki, Bakü ve Lenkeran kazalarından oluşuyordu. Kuba kazası Derbent guberniyasına dâhil oldu, Yelizavetpol kazası ise Tiflis guberniyasında kaldı. Car-Balaken yeniden ayrı kaza (daire) gibi oluştu. 1849 yılında Revan, Aleksandropol (eski Gümrü), Nahçıvan, Ordubad ve Novo-Bayazet (Göyçe gölü havzası) kazalarından oluşan Revan guberniyası düzenlendi.²⁷⁷

²⁷⁷ Allahverdiyev, vd, *a.g.e.*, s.178.

SONUÇ

19. yüzyılın başlarında Azerbaycan bölgesine hâkim olan Çarlık Rusyası, burada askeri halk rejimi kurmuştur. Ancak, bölgeye işgal yolu ile yerleşmesinden dolayı, yönetimin karakteri de sert ve denetimci olmuştur. Bu nedenle yönetim ve halk arasında karşılıklı güvensizliğin olduğu bir idare ortaya çıkmıştır.

Rusya ve Azerbaycan bölgesi halklarının beslendikleri kültür dünyasının aynı olmaması, bu bölgede kurulan idari düzenin yapılanma şeklinin ve işleyişinin farklı olmasına yol açmıştır. Ancak Çarlık Rusyası Hükümeti, eski idari yapıyı tamamen değiştirecek kapsamlı uygulamalara birden girişmemiştir. Çarlık Rusyası daha önceki Müslüman bölgelerde kurduğu idari düzen konusundaki tecrübelerini Azerbaycan bölgesinde kullanmış ve çok radikal denilebilecek şekilde, tüm yönetim kademelerinde hukuki işleyişi değiştirmemiştir. İlk aşamada en üst görevliyi (han yetkilerini) kendi subaylarından seçmiş, gelirlerin denetimi sağlamak için kendi askeri görevlilerini ilgili yerlere yerleştirmiş ve genel karakter itibarıyla geçiş idaresi kurmuştur.

Çarlık Rusyası, hanlıklarda kurduğu geçiş idaresi ya da geçici idarelerin başına Rus askeri kuvvetlerinden bir rütbeli atanırken, idare meclislerine (veya mahkemelere) ise yerelden üyelerin seçilmesine imkân sağlamıştır. Kararlar, idare meclisi üyelerinin onayı ile alınır gibi görünse de gerçekte Rusya adına görev yapan hanlık başındaki *komutan-yöneticinin* (komendant) daha etkili olduğu ve son kararı onun verdiği fiili bir durum oluşmuştur.

Çarlık Rusyası idaresi kurulmaya başladıkça en büyük sorun beyler ve onların geleneksel ve mevcut hukuki durumları konusunda yaşanmıştır. Çarlık idaresine karşı muhalefet edebilecek, mücadele yürütebilecek olanlar beylerdir. Karşı olanlar genelde mücadele sonrası İran'a sığınmaktadır. Kaçan beylerin topraklarının ve diğer mülklerinin paylaşımı çoğu zaman sorun teşkil etmiştir. Beylerin mülklerinin nasıl tasarruf edileceği konusunda, beyin bulunduğu ilgili bölgenin *komutan-yöneticisinin* verdiği raporların etkili olduğu anlaşılmaktadır.

19.yüzyılın başında, Güney Kafkasya bölgesinde Ermeni adı ile bir vilayet veya hanlık (knezliği-beyliği) şeklinde bir yönetim bölgesi bulunmamaktaydı. Rusya, Osmanlı Devleti ve İran'a karşı yaptığı savaşlar sonunda bu ülkelerdeki Ermeni halkının bir kısmın Güney Kafkasya'da özellikle Türk nüfusunun buluşunda bölgelere göç ettirerek yeni bir

idari bölge oluşturmaya çalıştı. Bu bağlamda Azerbaycan bölgesinde Karabağ hanlığı Ermeni nüfusunun göç ettirildiği yerlerden oldu. Erivan, Nahçıvan, Ordubad bölgelerini içine Ermeni Eyaleti dahi kuruldu. Dolayısıyla Rusya hükümeti, Azerbaycan ve hatta tüm Güney Kafkasya idari politikasında, Müslüman bölgelerdeki mevcut idari yapıları Rusya askeri subaylarıyla destekli değiştirdiği gibi, yeni etnik kimlikli idari bölgeler de oluşturdu.

Sonuç itibariyle, 19. yüzyılın ilk yarısında Çarlık Rusyası Kafkasya'daki hakimiyetindeki bütünlüğü sağlamak için Azerbaycan bölgesinde kendisine muhalif olmayacak ve Rusya imparatorluk düzenine bölgeyi aşama aşama yakınlaştıracak bir idare düzeninin temelini atmıştır. Böylece İran yönünde ilerleyebilmesi için kendisine kalıcı bir üssün zemini hazırlanmıştır. İngiltere ile Asya'daki mücadele zeminini güçlendirecek temellere bir yenisini eklemiştir.

KAYNAKLAR

Arşiv belgeleri:

Azərbaycan Devlet Tarih Arşivi (ADTA),

ADTA, Fon 130; Voенно-Okруjnyy Naçalnik, Upravlyayuşiy Musulmanskimi Provinsiyami Zakavkazya, Opіs.1, Dosya:9, Dosya: 27, Dosya:33, Dosya:37.

ADTA, Fon 75; Upravlenie Kubinskovo Komendanta, Opіs.1, Dosya: 8.

ADTA, Fon 91; Şirvanskiy Komendant, Opіs.1, Dosya:83.

Akti, Sobranie Kavkazskoy Arheologičeskoj Komissiyey (AKAK), Tom 6, Çast 1, No: 1356; No: 1359.

Telif Eserler:

ABDULLAYEV, Mehman, *Xanlıqlar və Rus Müstəmləkəçiliyi Dövründə Şimali Azərbaycanda Aqrar Münasibətlər (XIX Əsrin 40-cı İllərinə Qədər)*, Bakı, Adiloğlu Nəşriyyatı, 2005.

_____, “XIX Əsrin 30-40-cı İllərində Çarizmin Şimali Azərbaycanda Aqrar Siyasətinin Bəzi Məsələləri”, *Tarix və Onun Problemləri*, №2, Bakı, BDU Nəşriyyatı, 2012.

AĞAMALI, Fəzail, *XVIII Əsrin İkinci Yarısı-XIX Əsrin Əvvəllərində Quzey Azərbaycan Xanlıqlarında Sosial İqtisadi Münasibətlər*, Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2007.

AĞASIYEV, İkrəm, *XVIII Əsrin Sonu-XIX Əsrin Əvvəllərində Almanların Qafqazda Məskunlaşması*, Bakı, Təhsil Nəşriyyatı, 2009.

ALLAHVERDİYEV, Səttar-HAQVERDİYEV, Əli-BEHBUDOV, Mürşüd, *Azərbaycan Tarixi*, Bakı, Müəllim Nəşriyyatı, 2005.

AŞURBƏYLİ, Sara, *Bakı Şəhərinin Tarixi*, Bakı, Avrasiya Pres Nəşriyyatı, 2006.

AVCI, Casim-İŞPİRLİ, Mehmet, “Naip Maddesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 32, 2006.

AYDIN, Mithat, “İngiliz – Rus Rekabeti ve Osmanlı Devleti’nin Asya Toprakları Sorunu (1877-1878)”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt 15, Sa: 38 (2008).

Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Azərbaycan Cildi, Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopedia Elmi Mərkəzi, 2007.

Azərbaycan Tarixi. Ali Məktəblər Üçün Mühazirələr Kursu. II Hissə (XIX-XXI Əsrin Əvvəli), Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2010.

Azərbaycan Tarixi Ən Qədim Zamanlardan XX Əsrin Əvvəllərinə Qədər, Bakı, Elm Nəşriyyatı, 1993.

Azərbaycan Tarixi, Yeddi Cildə, IV Cild (XIX əsr), Bakı, “Elm” Nəşriyyatı, 2007.

BABAŞOV, Məmmədli, “XIX Əsrdə Çar Rusiyasının Azərbaycanda Yəritdiyi Milli və Dini Ayrı-Seçkilik Siyasətinin Mahiyyəti”, *Journal of Qafqaz University*, Bakı, Number 10, 2002.

BAĞIROVA, Maya-İSMAYIL, Mahmud, *Şəki Xanlığı*, Bakı, Azərənəşr, 1997.

BAYKARA, Hüseyin, *Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, Gençlik Yay., 1975.

BAYRAMOVA, Nailə, *Şamaxı Xanlığı*, Bakı, Təhsil Nəşriyyatı, 2009.

BÜNYADOV, Ziya-YUSİFOV, Y.B, *Azərbaycan Tarixi (Ən Qədim Zamanlardan XX Əsrdək)*, Cilt: 1, Çıraq Nəşriyyatı, Bakı 2007.

ÇAPRAZ, Hayri, “Gürcistan’da Rus İdaresinin Yerləşməsi (1800-1850)”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, Yıl 1, Sa:1, (2006).

_____, *Rusya Dış Ticaret Politikasında Güney Kafkasya (19.yüzyıl)*, Isparta 2012.

_____, “19.yüzyılda Rusya’nın Karabağ Politikası”, *Belgi*, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Cilt 1, Sa: 3, yıl 2012.

_____, “Güney Kafkasya’da Ermenistan Bölgesinin Oluşumu”, *Revan Türkleri*, editör: Okan Yeşilot, İstanbul 2016.

_____, “Güney Kafkasya’da Ermeni Nüfusu (19. Yüzyıl)”,
<http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/guney-kafkasyada-ermeni-nufusu-19-yuzyil>, 23.07.2016.

ÇELEBİ, Evliya, *Seyahatname (I. ve II. Cilt)*, İndeksli Tıpkıbasım 1.Cilt, Yay. Haz.: Seyit Ali Kahraman, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013.

ÇELEBİ, Evliya-ZİLLİ, Derviş Mehemed, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, II. Kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, Haz: Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, YKY Yay., 1. Baskı, İstanbul 1999.

DƏMİRLİ, Mail-MƏMMƏDLİ, Mahal, *Azərbaycan Tarixi (Mühazirə Mətinləri)*, Bakı, Elm Nəşriyyatı, 1997.

ƏLİYARLI, Süleyman, *Azərbaycan Tarixi (Uzaq Keçmişdən 1870-ci İllərə Qədər)*, Bakı, Azərənşr, 1996.

_____, *Azərbaycan Tarixi (Uzaq Keçmişdən 1870-ci İllərə Qədər)*, Bakı, Çıraq Nəşriyyatı, 2009.

ƏLİYEV, Fuad-ƏLİYEV, Mirabdulla, *Naxçıvan Xanlığı*, Bakı, Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 2007.

ƏLİYEV, İlham, *Qafqazda İmperiyalar və Ermənilərin Azərbaycan Ərazilərinə Köçürülməsi*, Bakı, 2010.

ƏMRAHOV, Mais-ÇİNGİZOĞLU, Ənvər-HƏSƏNOV, Habil, *Qarabağ Xanlığı*, Bakı, Mütərcim Nəşriyyatı, 2008.

GASANOV, İ.M., *Çastnovladelçeskiye Krestyane v Azerbaycane v Pervoy Polovine XIX Veka*, Baku, 1957.

HACIYEVA, Zemfira, *Qarabağ Xanlığı: Sosial-İqtisadi Münasibətlər və Dövlət Qurluşu*, Bakı, Təhsil Nəşriyyatı, 2007.

HASANOĞLU, Murteza-SÜLEYMANLI, Nesrin, “Ermenistan Devleti’nin Oluşum Sürecinde Güney Kafkasya’da Nüfuz Mücadelesi ve Azərbaycan”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, II/2, İstanbul, 2013.

HÜSEYNOV, Yunis, *Qarabağ Tarixi Mənbələrdə*, Şuşa Nəşriyyatı, Bakı 2012,

HÜSEYNOV, İ.A.-SUMBATZADƏ, Ə.C.-QULİYEV, Ə.N., *Azərbaycan Tarixi (Azərbaycanın Rusiyaya Birləşdirilməsindən 1917-ci İlin Fevral Burjuva-Demokratik İngilabına Qədər)*, Cilt: 2, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı 1964.

XƏLİLOV, İlham, “Şimali Azərbaycanda Komendantlıq Rejimi Dövründə Yeni Hüquq-Mühafizə Orqanlarının Yaradılması və Onların Fəaliyyəti Tarixindən”, *Tarix və Onun Problemləri*, №1-2, Bakı, BDU Nəşriyyatı, 2009.

İnzibati Ərazi Vahidləri, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası.

İSKENDEROV, Aliguseyin Gamza Oğlu, “Zavoevanie Bakinskogo Hanstva Rossiyey”, *Journal of Qafqaz University*, Number 26, Volume 1, 2009.

İSMAYIL, Mahmud, *Azərbaycan Tarixi*, Bakı, Azərənşr, 1993.

İSMAYILOV, Rəşid Bəy, *Azərbaycan Tarixi*, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993.

İSMAYILOVA, S.A., “Azərbaycanda Xalq Azadlıq Hərəkatının Sosial-İqtisadi və İctimai-Siyasi Şərtləri (XIX Əsrin Birinci Yarısı)”, *Bakı Universitenin Xəbərləri Jurnalı*, Hümanitar Elmlər Seriyası №2, Bakı, BDU Nəşriyyatı, 2013.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1990.

KURBAN, Vefa, “18-19. Yüzyıllarda Azərbaycan Şehirlerinde Sosial ve Siyasi Durum”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 11, Sa: 1, İzmir 2009.

QARAYEV, Elçin, *Azərbaycan XVIII Əsr Rus və Qərbi Avropa Səyyahlarının Təsvirində*, Bakı, ADPU Nəşriyyatı, 2005.

QULIYEV, Cəmil., “Şəki və Şamaxı Xanlıqlarının Çar Rusiyası Tərəfindən İşğalı Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Sənədlərində”, *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, №2, Bakı, 2012.

_____, “XVIII Əsrin II Yarısında və XIX Əsrin Əvvəllərində Şimali Azərbaycanda Vəziyyət, Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Sənədlərində”, *Tarix və Onun Problemləri*, №4, Bakı, BDU Nəşriyyatı, 2012b.

MAHMUDOV, Yaqub, *Azərbaycan: Qısa Dövlətçilik Tarixi*, Bakı, Təhsil Nəşriyyatı, 2005.

MAHMUDOV, Yaqub, vd., *İrəvan Xanlığı: Rusiya İşğalı və Ermənilərin Şimali Azərbaycan Torpaqlarına Köçürülməsi*, Bakı, 2010.

MEHMETOV, İsmail, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Türkçe Yayına Hazırlayanlar: Ekber Necef, Şamil Necefov, İstanbul, Ötüken Yay., 2009.

MƏMMƏDOVA, Arzu, *Çar-Balakən Camaatlığı: XVII əsrin sonu- XIX əsrin 30-cu illəri*, Bakı 2009.

MƏMMƏDZADƏ, Nilufər, “XIX Əsrin I Yarısında Çar Rusiyasının İşğalçılıq Siyasəti və Şimali Azərbaycan”, *Tarix və Onun Problemləri*, №4, Bakı, BDU Nəşriyyatı, 2011.

MİRZƏZADƏ, Aydın, “XIX Əsrin 20-30-cu illərində Çar Rusiyası Tərəfindən Ermənilərin Cənubi Qafqaza Kütləvi Köçürülməsi və Bölgədə “Erməni Amili”nin Yaranması”, *Tarix və Onun Problemləri*, №4, Bakı, BDU Nəşriyyatı, 2014.

MUSTAFAZADƏ, Tofiq, “Kürəkçay Müqaviləsi: Himayəyə Keçmə Yaxud Qarabağ Fəciəsinin Başlanğıcı”, *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, №2, Bakı, 2005.

_____, *Quba Xanlığı*, Bakı, Elm Nəşriyyatı, 2005b.

_____, *Azərbaycan Xanlıqlarının Qısa Tarixi*, Azərbaycan Tarix Qurumu, Bakı, Victori Nəşriyyatı, 2011.

_____, *Azərbaycan-Rusiya Münasibətləri XVIII Əsrin İkinci Yarısı-XIX Əsrin Əvvəlləri*, Bakı, Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 2013.

NESİBLİ, Nesib, “Azərbaycan’da Milli Kimlik Sorunu”, *Avrasya Dosyası*, Cilt 7, Sa: 1, yıl 2001.

NURİYEVA, İradə, *Azərbaycan Tarixi (Ən Qədim Zamanlardan XXI Əsrin Əvvəllərinədək)*, Bakı, Mütərcim Nəşriyyatı, 2005.

ÖMƏROV, Vahid, “Azərbaycan-Rusiya Münasibətləri XIX Əsrdə: Rusiyanın Müstəmləkəçilik Siyasəti və ya Zorakı İnteqrasiya”, *Səs Qəzeti*, №76 (4324), Bakı, 27 Nisan 2013.

_____, “Azərbaycan-Rusiya Münasibətləri (XIX Əsr): İşğalın və ya Zorakı İnteqrasiyanın Başlanması”, *Səs Qəzeti*, №78, Bakı, 1 May 2013.

_____, “Azərbaycan XIX Əsrin Birinci Yarısında: Rus İşğal Rejimi”, *Səs Qəzeti*, <http://sia.az/az/news/fashion/317320>, (26.12.2014).

ÖZCAN, Abdülkadir, “Asesbaşı Maddəsi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 3, 1991.

PAKALIN, Mehmet Zeki, “Ases Maddəsi”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt:1, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1983.

_____, “Kethüda Maddəsi”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: 1, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1983.

PAŞAYEV, H.M., “Rusiyanın Aqrar Qanun və Sərəncamlarının Şimali Azərbaycanda Tətbiqi (XIX Əsr XX Əsrin Əvvəlləri)”, *Tarix və Onun Problemləri*, №4, Bakı, BDU Nəşriyyatı, 2009.

SARIAHMETOĞLU, Nesrin, “Türklerin Göçlərin və Sürgünlərin Tarihi Gelişimi”, *Revan Türkleri*, editör: Okan Yeşilot, İstanbul 2016.

SAYDAM, Abdullah, “Rusya’nın Kafkasya’yı İşğali”, *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 5 (1990).

SWİTECHOWSKI Tadeusz, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Çev: Nuray Mert, Ankara, Bağlam Yay., 1988.

ŞAHVERDİYEV, Ələmdar, “XIX Əsrin Əvvəllərində Rusiya, İngiltərə, Fransa və İranın Azərbaycan Uğrunda Mübarizəsi”, *Tarix və Onun Problemləri*, №4, Bakı, BDU Nəşriyyatı, 2012.

TAGİYEV, Fuad Azizaga Oğlu, İstoriya Goroda Bakı v Pervoy Polovine XIX Veka (1806-1859), (Avtoreferat Dissertatsii), Bakı 1998.

TÜRKMEN, Zekeriya, “19. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın Kafkasya Politikası”, *Manas Sosial Bilimler Dergisi*, Volume 5, Issue 10, 2004.

UMUDLU, Vidadi, *Şimali Azərbaycan Çar Rusiyası Tərəfindən İşğalı və Müstəmləkəçilik Əleyhinə Mübarizə (1801-1828)*, Bakı, 2004.

Utverjdenie Russkogo Vladiçestva na Kavkaze, Tom XII, Pod redaksiyey: V.A. Potto, Sostavitel V.N. İvanenko, Tiflis 1901.

YAZICI, Tahsin, “Hoy Maddesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 18.

YEŞİLOT, Okan, “Çarlık Yönetiminde Azerbaycan”, *Türkler*, 18. Cilt, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002.

_____, *Ateş Çemberinde Azerbaycan*, İstanbul, Yeditepe Yay., 2010.

_____, “Azerbaycan Coğrafyasında Rusya İran Hakimiyet Mücadelesi-Türkmençay Antlaşması (1828)”, *Revan Türkleri*, İstanbul 2016.

YUSİFOV, S., “İmperiya Siyasəti və Qafqaz Türklərinin Soyqırımları”, *Qanun Jurnalı*, №8, Bakı, 1998.

YUVALI, Abdülkadir, “Daruga Maddesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, 1993.

YÜKSEL, İbrahim, “Çarlık Rusyası’nın Azerbaycan’ı İstilas ve Osmanlı Devleti’nin Tutumu”, *Kafkasya Araştırmaları I*, Acar Yay., İstanbul 1998.

ZÜLFÜQARLI, Məhərrəm, *Azərbaycan Tarixinə Yeni Baxış*, Bakı, 2007.

<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/11000,azerbaycanedebiyatipdf.pdf?0>, (24.12.2014).

<http://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-tarixi/1380/az%C9%99rbaycan-xanl%C4%B1qlar%C4%B1.html>, (11.11.2016).

<http://tarix.info/kitabxana/xerite/1453-azerbaycan-tarixine-id-xeriteler.html>,
(12.11.2016).

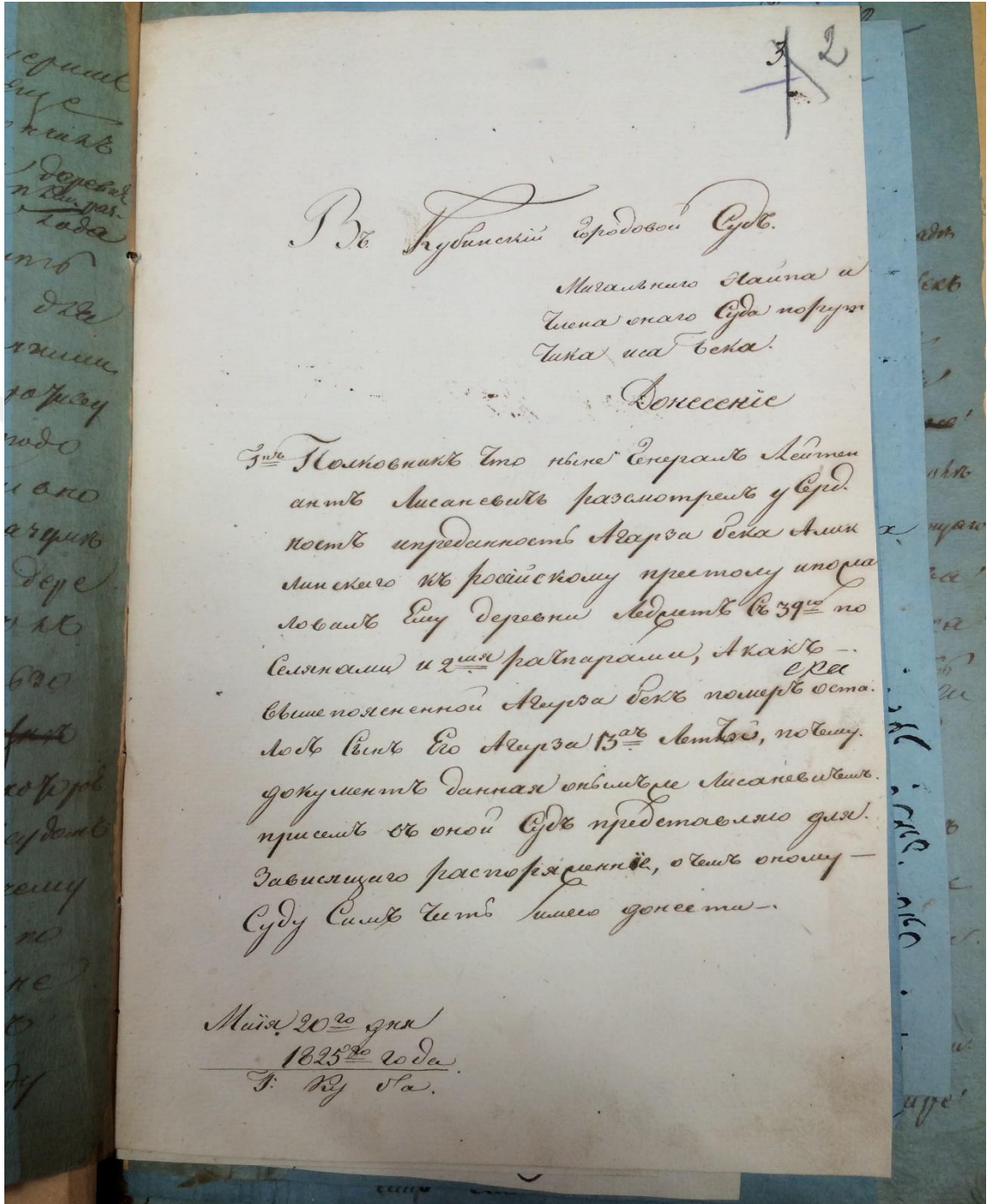
<http://tarix.info/maraqli/tarixi-meqaleler/1420-tarixi-bilgi601r-3.html>, (12.11.2016).

<http://iravan.info>,(12.11.2016)

EKLER

Çalışmada Kullanılan Azerbaycan Devlet Tarih Arşivinden (ADTA) Örnek Belgeler:

Belge 1: Mahal Naibi ve Mahal Mahkemesi üyesi İsa Bey tarafından Kuba Şehir Mahkemesine yazılan rapor. (1825 yılı): ADTA, Fon 75; Upravlenie Kubinskovo Komendanta, Opis.1, Dosya: 8, s.2a.

Изъ Кубинскій Сродовой Судъ.
Диванного Мурзы.
Исмаила.

Донесеніе

Скому Суду Семъ имѣю довести
то названъ тому намъ Семъ Кандъ
шуринъ Семъ и Али Муррадъ Бекъ. —
раздѣленъ Вами имуществомъ;

Су

Мая 22го дня
1825 года
И. Куба.

Belge 2: Divan beylerinden İsmail Bey'in Kuba mahkemesine raporu (1825 yılı): ADTA, Fon 75; Upravlenie Kubinskovo Komendanta, Opis.1, Dosya: 8, s.9a.

Военно Оруженному Вяземскому Начальнику
Егоподому Генералу Майору Исаакову фонте
Кривцову

Кубанскому Команданту
Панкратову!

Наименованному ала воева оуна Оруженному
въ подполковника въ Кубанскомъ Единообразномъ
мундире адъютанта, что въ 1810 году бывшаго
главноуправляющимъ въ Грузии в. генерала
Отто Кавалерия Исааковича Прохорова
пожалованное ему въ связи сего Заветного
мундира орденомъ или по повелению Императора
вселишествовавшего Государя Императора, ввѣдере
внѣ Салдань, Уларай, Сарматского ма
лама. кои носилъ Императоръ ево. перешли
вобласть отъ, какия носилъ Исааковъ
Ево орденомъ Императора. вон то по тому
и просилъ означенныя деревни отпавшихъ
заключить.

Belge 3: Kuba Komutan – Yöneticisinin Dağıstan Askeri Bölge Başkanı Krabbe’ye raporu: ADTA, Fon 75; Upravlenie Kubinskovo Komendanta, Opis.1, Dosya: 8, s.16a.

5
60

Погожие друтешъ тогда потерпели губ-
ствительнейшій убытокъ, ибо земля оо-
бодная почти вся истреблена и замас-
на водою, ииногда тумовые воисности ии-
мать побиты и виноградъ значительна
повреждёнъ. —

Градъ. —

9^е июня.

Сего числа былъ въ Городѣ сильный против-
ной дождь съ шквальнымъ Градомъ, который по-
водилъ протекающую чрезъ Городъ речку
камень крайнее поврежденіе ииногда че-
твёртенью близъ бывшаго ии Малаго сада
ии камень Таракъ камня, равно ииного при-
камень Брета друтешкии Кудинский посе-
иенкии близъ речки, погубившии ии некоторыи
дринки, ии ии ии поврежденіи сада. —

Многоже сего числа былъ противной дождь
сопровожденный неслыханною великою
Градомъ въ еверовосточной стороне Мелан-
ской Провинции, гдѣ повѣденыи друтешкии
причинили разнаго рода ии ии крайнее
опустошеніе, для образованія же каменныи
камень Деревень друтешкии принадлежи
побитый Градомъ ии ии, ии до какой степени
опустоженіи ии, поименно Камень Мелан-
ской Провинции ии.

Канитанъ, *капитанъ*

16

Belge 4: Nuha bölgesinde şiddetli yağmurun arazilere verdiği zarar hakkında rapor: ADTA, Fon 130; Voenno-Okrujnyy Naçalnik, Upravlyayuşiy Musulmanskimi Provinsiyami Zakavkazya, Opis.1, Dosya: 33, s.6b.

№ 306

Генерал В.С. 1248

Управляющему Департаменту Военно-окружного Начальника
Кавказского Губерния Подполковнику и Кавказскому Мушкетерскому
Управлению Карабахского про-
винция Подполковнику Клузину

Репорт!

В подлинном доставленном из Карабахской
провинция произведений в вестеки второй по-
ловинки истинная Юнкерская, прислать ва-
шему Высочайшего Представителя честь
иметь. —

Минлишев

№ 3103^е
1го Января 1831.

К. Углиц

Belge 5: Karabağ vilayeti komutan-yöneticisi Klugin'in Askeri Bölge Başkanı Albay Minlişev'e mektubu (1831 yılı): ADTA, Fon 130; Voенно-Okруjnyy Naçalnik, Upravlyayuşiy Musulmanskimi Provinsiyami Zakavkazya, Opіs.1, Dosya: 33, s.8a.

1831

23

Получено: Июля $\frac{26^{20}}{1831^{20}}$ в Кр. Углуб 11
 113 11
 111

Воевод Округному Начальнику Мусулманских
 Провинций, Точному Ассессору Генерал-Маиору
 и Кабарды Жукоскому

По Высочайшему повелению
 Государя Императора в Закавказье
 Крест. Князь-наместник Доржневский
 Механикари Пономарев
 Канцелярия Скарженского

Вашему Превосходительству поименованные
 пункты и число представляю при семъ Приговоре
 Сиротинскому изъясненному в Механической
 Провинции в интересах первого поименованного
 Механикари. — Канцелярия *Харманский*

№ 1013.
 16 Июля 1831.
 Крестовый Судья

Belge 6: Şeki Komutan-yöneticisi'nin Müslüman Vilayetler Askeri Bölge Başkanı Jukovskiy'e mektubu. (1831 yılı): ADTA, Fon 130; Voенно-Okруjnyy Naçalnik, Upravlyayuşiy Musulmanskimi Provinsiyami Zakavkazya, Opis.1, Dosya: 33, s.23a.

1888. — 56 К. М. 29.

25

В подлинном.

О происхождении сыгравшихся в течение поименованного
периода в этерийском крае и т.д.

1888

1888

25го Эттерийского края (Суха, м.м.
тею карабахской провинции, т.е. м.м.
Каназарт, Армавир, Теракоце
Заравнант, Сибирь, работавший в про-
дольстве, а также Мухоморова м.м.
тею. Армавир, Сибирь, Теракоце, а
т.е. в. сыгравшихся в течение в Арма-
вире, Сибире, Манованте,
какому же взятых неку, но когда
ему начался конант, т.е. м.м.
рушившаяся, т.е. м.м. в.м.м.
в.м.м. означенного Теракоце и т.д.
на пути до смерти т.е. м.м.м.
армавир, Манова, и как в.м.м.
скае, т.е. м.м. м.м. м.м. м.м.
м.м. м.м. м.м. м.м. м.м. м.м.
производство, т.е. м.м. м.м. м.м.
возмездия не произведено.

1888

Belge 7: Karabağ bölgesinde meydana gelen olaylar. Öldürme olayı: ADTA, Fon 130; Voennno-Okrujny Naçalnik, Upravlyayuşiy Musulmanskimi Provinsiyami Zakavkazya, Opis.1, Dosya: 33, s.25a.

Изъяснение

110
207

О происшествіи въ Карабахской провинціи въ мѣсяцъ
Второй поименованъ Делавръ мѣсяца Мунувляго 1831
года описываемаго.

Февраля 8го года 1832 года

Содержание.

№ 10-й мѣсяцъ Делавръ мунувляго 1831
года, гдѣ Армянина Вансазурянаго
Магана деревни Оларзуракъ, какъ
то: Зенъ Ованесъ омы, и Сте
панъ гадъ омы, возвращающъ по
ромъ Магана изъ Саргущемъ
своего Мунувляго по дорожкѣ,
идущей отъ селенія Держокъ
въ Оларзуракъ, были встрѣ-
чены двумя неизвестными
татарами и сіи ^{какъ} посягнувъ
на нихъ назначившись Ар-
мянъ, ограбивъ у нихъ двусотъ
рублей и бѣжавъ при нихъ

Belge 8: 1831 Aralık ayının ikinci yarında Karabağ'da meydana gelen olayları bildiren örnek bilgilendirme (1832 yılı): ADTA, Fon 130; Voенно-Okrujny Naçalnik, Upravlyayuşiy Musulmanskimi Provinsiyami Zakavkazya, Opis.1, Dosya: 33, s.110a.

№ 400
4^о октября 1835^а № 6
1875^в над. 27/10

Его Высочеством
Управляющему Ширванскою Провинциею, Господицу
Подполковнику и Кавалеру Орловскому.

Известно, что
Семейство Ивановых.

Елизаветопольскаго мистера
Ивана Вердиева

Прошение

Ваше Высочеством наследил имя святый
тительный 3^ю ноября 1835^а года за № 2685, обь остав-
шихся за Каскою Диванью, ипдучивших иль за содер-
жаніе по Ширванскою Провинцию капарских разго-
ныхъ постовъ, за майскую того года третью, всего
206 руб. 65 $\frac{1}{2}$ коп. Серебряныхъ. — Итъ числа каковой суммы
отчислено Ширванскихъ провинциальныхъ Каса-
пействовъ, ипдучившихъ съ имени въ сентябрьской того
года трети за состоящие земли на откупъ до
Ширванские оборотные статьи святую и маркетную
105^{руб} серебряныхъ, въ кешъ и выдана иль отъ Про-
винциальнаго Казначея 31^ю Декабря 1835^а года
за № 121^м Коштануизъ. — Остатки же затовъ
101. руб. 65 $\frac{1}{2}$ коп. Серебряныхъ и и доныне непушишь.
А потому осмьшисаюсь покорнѣе просить
Александровскому Команданту № 2088
21^ю ноября

Belge 9: Elizavetpol sakinlerinden İvan Verdiyev'in Şirvan komutan-yöneticisi Orlov'a ricası (1836): ADTA, Fon 91; Şirvanskiy Komendant, Opus. I, Dosya: 83, s. 6a.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler :

Adı ve Soyadı : Taleh SADIGOV
Doğum Yeri ve Yılı : Şeki/Azerbaycan; 30.01.1991
Medeni Hali : Evli

Eğitim Durumu :

Lisans Öğretimi : Süleyman Demirel Üniversitesi, Tarih Bölümü
Yüksek Lisans Öğretimi : SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi

Yabancı Dil(ler) ve Düzeyi :

1. Azerbaycan Türkçesi (Ana dili)
2. Türkiye Türkçesi (Çok iyi)
3. Rusça (Orta)